

RNI. MAHMUL02937/2010/35848

IMPACT FACTOR - 2.03

ISSN 2229-6190

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

SOCIAL GROWTH

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XI, Vol. III

Year - VI (Half Yearly)
(Nov. 2015 To April 2016)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact :- (02382) 241913
09423346913 / 09503814000
09637935252 / 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :

JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Latur, Dist. Latur (M.S.) India.

EDITOR

Robert Huet
Professor, Dept. Of History,
University of Iowa (USA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History
Lokhevan University, Lokheavan,
Pensulviya, (USA)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,
University of Barlin.
Barlin. (Germany)

EXECUTIVE EDITORS

B.R. Bobade
Director, Manuscript Dept.
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Hyderabad. (A.P.)

Dr. Nilam Sanghani
Borgaon Manju,
Dist. Akola (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist Latur. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr.Santosh Kute
Chairman, BOS,Economics,
SGB Amravati University,
Amravati, Dist. Amravati (M.S)

Dr. Karamsingh Rajput
Head Dept. of Economics,
Lokmanya Tilak College,
Vani, Dist. Yavatmal (M.S.)

CO-EDITORS

Prof. Veeraprasad
Dept. of Political Science & P. A.,
S.K. University,
Anantpur (A.P.)

Dr. Babasaheb Gore
Principal,
Smt. Sushiladevi Deshmukh Mahila
College, Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. P.M. Shinde
Head, Dept. of Sociology,
D.S.M. College,
Jintur, Dist. Parbhani. (M.S.)

Dr. Baban D. Todkar
Head, Dept. Defence Study
New Arts, Sci. & Comm. College
Ahmednagar. (M.S.)

National Level Interdisciplinary Conference on
DALIT LITERATURE AND CONTEMPORARY SOCIETY

(April 22nd, 2016)

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF ENGLISH

LATE SHANKARRAO GUTTE

Gramin Arts, Commerce and Science College, Dharmapuri - Dist Beed- 431 519

Certificate

This is to Certify that Mr. / Mrs. / Miss. / Dr. +Holambe Ganjay Balasaheb
of Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Khorda. ..... has participated / Presented
a research paper / chaired session / delivered lead lecture in the National Level Interdisciplinary
Conference on "*Dalit Literature and Contemporary Society*" at Late Shankarrao Gutte Gramin Arts,
Commerce and Science College, Dharmapuri - Dist Beed (M.S.)
on April 22nd, 2016.

Mr. P. D. Mamadge
Convener

Dr. T. L. Holamble
Principal & Chief Organizer

	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
16	The Translation of Dalit Writings and Its Impact	Prof. R. C. Jadhav	48
17	Social Reality Reflected in Dalit Literature	Prof. S. B. Holambe	51
18	The Changing Trends in Indian Dalit Literature	J. V. Tudme, Pandurang D. Mamadge	54
19	Mulk Raj Anand's Untouchables : A True Proponent of Dalit Literature	G. A. Yelwatkar	57
20	Dalit Indian English Literature	Jeetendra K. Talreja	59
21	The Dalits of India : Education Development	P. D. Deshmukh, S. Y. Shinde	64
22	Contribution of Non Dalit Writers to Dalit Literature	B. K. Amlapure, Pandurang D. Mamadge	69
23	Casteism in Vijay Tendulkar's Kanyadaan : A Psychological Analysis	Dr. Vipin Kumar Pandey	72
24	Gloria Naylor's the Women of Brewster place : A Protest Against Inhumanity	Dr. Punam Pandey	74

Social Reality Reflected in Dalit Literature

Prof. S. B. Holambe
Dept. of English,
Sant Gajanan Mahavidyalaya,
Khorda, Dist. Ahmadnagar

Introduction :

The Dalit Movement is a struggle against anti-caste movement to build a modern democratic and secular Indian identity. Dalit means broken, appressed, untouchable, oppressed and exploited. They come from poor communities, constitute almost 16% of Indian population. Traditional Indian society is divided into four hierarchial caste groups: Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas and Sudras. Beyond this fourfold caste structure there is a category of antisudras or dalits, who is forced to occupy the lowest position in the social order. The practice of untouchability was officially banned by the constitution of India in 1950. But in practice the Dalits are still subjected to extreme forms of social and economic exclusion, physical and mental torture. Their efforts to enforce their rights often encounter strong resistance from the upper caste, leading to inhuman torture, rape and other atrocities.

Really speaking Dalits in India today is not a mark of national pride. According to official stats, it is believed that millions of Dalit today clean public latrines and disposes of dead animals. 80% of dalits are landless. 60% of Dalits are dependent on informal work. Only 37% of Dalits are literate, Dalit women are raped every day. At least a crime is committed against a Dalit everyday. The word Dalit literally means broken in marathi, first used by Jyotiba Phule and was later popularized by Dalit leader Dr. B.R. Ambedkar to reflect the situation of Dalits which are systematically and institutionally deprived of their civil, political, economic, social and cultural rights in all aspects of life. Dr. Ambedkar being highly qualified and missionary genius had himself experienced the inhuman dealings based on untouchability. In his book 'Annihilation of Caste' he strongly condemned social evils. He was of the opinion that the social evils had exploited untouchables at social, economic, religious and educational levels. He strongly protested against Hindu scriptures which had created nothing but social divisions among Hindus. Dalits were aware of the superficial activities taken up by the upper caste Hindus to lift up social status of Dalits. The half hearted activities of the upper caste social reformers and

activities to empower Dalits were criticized by the Dalit writers in their literary writings.

One of the Telgu dalit poet has satirized the upper caste Hindus who pretended to be in favor of Dalits empower in his poem.

*"You Prove that you are the descendents of sages
Outwardly you call us brothers
You boast to have listened to the teachings of Gandhi
Nobody follows (him), is not it injustice
You forget the wards Mahatma Gandhi
You born with anger at the untouchables."*

Telgu Dalit poet Gurram Jashuva complains about the worst inhuman attitudes of the shallow minded upper caste Hindus in his poetry. He presents the worst then animal conditions of untouchables in the poem. Further, he has presented pain being Dalit.

*"We heard for the old Brahma
Born four sons
The wretched lower than the animal
who is this fifth caste person
Savithri (mother)"*

The orthodox Hindus practiced inequality and untouchability. Earlier they did not permit Dalits to walk on the road or to drink water from the public well. Even, they prohibited the temple entry for Dalits. Dr. Ambedkar has strongly criticized such inhuman customs and practices of the orthodox Hindus. The inhuman practices of the upper caste was not tolerated by the highly conscious Dalit and upper caste leaders. They tried their best to eliminate untouchability right from the roots. Before political empowerment of Dalits temple entry prohibited for Dalits. The upper caste gods also remained untouchable for the untouchables. Dr. Ambedkar in his detail study of Indian cast system strongly criticized Cruelty and injustice by one caste to another caste. He observed that all evils of Indian society are based on caste system so he strongly criticized the Indian caste system.

Rational movement for Dalit identity as dignity was started by Mahatma Jotirao Phule for the sudras and atisudaras emancipation and followed fully by Dr. B.R. Ambedkar later on both the leaders gave new vision to the downtrodden community to struggle for their human rights. Their ideas and thoughts have remained the great force for the creativity among Dalits. Thus, first empowered the Dalit centered literature. The purpose of this literature was to provide social, cultural, educational, political and economical better positions to Dalits. The Dalit writer gave vivid self experienced expressions of sufferings, pains, agonies, trauma etc. in their writings. At the same time in their literary creations.

In Marathi, Hindi, Gujrati, and other regional languages many Dalit writers had contrib-

uted to shape the Dalit literature during the pre independence era. Under the great influence of Dr. Ambedkar many Dalits, at the first stage had started to write poetry, story or essay to present Dalit sufferings and issues. They wanted to remove Dalit suffers right form the roots Gopal Baba Walangkar, the Marathi Dalit was an exsoldier. Czelliot he had harshly critiased orthodox Hindus. He had even appealed Dalits to burn the hindu scriptures which were used against Dalits to deprive the Dalits- social, economic, political and cultural equality.

An untitled poem by marathi Dalit poet K.B. Ramteke is one of the fine composition of reflection of social reality. It Presents how Dalits were made slaves and tortured at such a level that they forgot their identity being human. pre independence period had attracted the common masses for freedom. in the following verse by Ramteke.

*Bhils, Gonds, dravids their bharat was beautiful
They were the people, the culture was things, the rule was theirs;
The aryas infiltrated all this, they brought their power to Bharat
and Dravidans were suppressed...*

*Brahmans, Kshatriyas, Vaishayas, all become owners
Drinking blood of slaves, making the Shudras into machines.(1-9, Ramteke 45)*

In this poem the Dalit poet has criticised the "Congress," "Hindu Mahasabha", "Muslim League" because they were working for the rich and no one cared for the depressed classes. At the same time the poet encouraged Dalits to over throw the non Dalits' Atrocities; and compelled Dalits to rise and build their own empire:

References :-

1. Anand, Mulk Raj and Zelliot Eleanor (Ed), "An Anthology of Dalit Literature", 1992, Gyan Publishing House, New Delhi
2. J. K. Lele and R Singh, "Language and Literature of Dalits and Sants: Some Missed Opportunities".
3. Narayankar Tejaswini P. "Anger And Protest As The Symbol Of Dalit Feminine Concept", Research Front, ISSN (Print) 2320 - 6446, (Online) 2320 - 8341, pg -7 to 12.

भारतीय संस्कृति के विविध आयाम

संपादक

डॉ० ओमप्रकाश झंवर, डॉ० ललिता राठोड

भारतीय संस्कृति के विविध आयाम

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश झंवर

डॉ. ललिता राठोड

 विद्या प्रकाशन
सी, 449, गुजैनी, कानपुर - 22

44. पर्यावरण और संस्कृति का जीवन्त दस्तावेज 'वृंदा' - विजयकुमार पुरी 179-182
45. वन पर्व में सांस्कृतिक जीवन - रचना चौहान 183-186
46. संस्कृति और प्रकृति के अंतर्सम्बन्ध - श्रीमती अनीता सिंह 187-189
47. भारतीय संस्कृति, परम्पराएँ, पहचान तथा त्यौहार - प्रो. ज्योति व्यास 190-192
48. संस्कृति और त्यौहार - प्रा. शंकर रा. पजई 193-195
49. भारतीय संस्कृति और उत्सव - प्रा. वडचकर.एस.ए. 196-198
50. संस्कृति एवं त्यौहार - अमलपुरे सूर्यकान्त विश्वनाथ राव 199-200
51. संस्कृति और कठपुतली कला - डॉ. वनिता रानी 201-203
52. हिन्दी लोकगीतों में संस्कृति - शेख शकिला अल्ताफ हुसेन 204-207
53. संस्कृति और कला - डॉ. वसंत दत्तात्रय क्षीरसागर 208-211
54. भारतीय संस्कृति में आत्मबोध के लिए शिक्षा - डॉ. सुरेश माहेश्वरी 212-215
55. भारतीय संस्कृति के लिए शिक्षा - डॉ. जमनालाल बायती 216-220
56. संस्कृति और युवा पीढ़ी - पूनम यादव 221-224
57. संस्कृति और विज्ञान - डॉ. मालती शिंदे (चव्हाण) 225-227
58. भारतीय संस्कृति और पाश्चात्य संस्कृति - नवल जायसवाल 228-231
59. भारतीय संस्कृति पर हावी पाश्चात्य संस्कृति - मीना ठाकुर 232-235
60. भारतीय संस्कृति पर हावी होती
पाश्चात्य संस्कृति - डॉ. माधवी शिवाजीराव जाधव 236-239
61. भारतीय संस्कृति पर हावी हुई
पाश्चात्य संस्कृति - डॉ. निशा सत्यजी 240-243
62. संस्कृति और वैश्वीकरण - डॉ. खिस्ते ओंकार बालकृष्ण 244-245
63. समाज संस्कृति और मीडिया - चंद्रशेखर सिंह 246-248
64. जनसंचार माध्यम और संस्कृति का अन्तर्सम्बन्ध - डॉ. जेबी नाज 249-252
65. संस्कृति और मीडिया - डॉ. कान्ता एम. भाला राठी 253-255
66. संस्कृति और मीडिया - डॉ. योगिता हिरे 256-258
67. आधुनिकता बोध और औद्योगिक संस्कृति - डॉ. विनय कुमार पाठक 259-264

संस्कृति और वैश्वीकरण

- डॉ. खिस्ते ओंकार बालकृष्ण

संस्कृति से तात्पर्य मानव के जन्म से मृत्यु तक जिन विभिन्न क्रियाओं से वह गुजरता है उन सभी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक तथा राजनैतिक आदि का अंतर्भाव संस्कृति में होता है। संस्कृति तथा वैश्वीकरण में बहुत निकट का संबंध प्रतीत होता है। दोनों ही संकल्पनाएँ आदि तथा अनादि हैं। दोनों ही संकल्पनाएँ साथ-साथ परिवर्तित होती हैं। वैश्वीकरण का प्रभाव संस्कृति पर पड़ता है। संत ज्ञानेश्वर ने कहा कि "हे विश्वची माझे घर" यह वैश्वीकरण की संज्ञा बहुत ही वैश्विक तथा सब लोगों के प्रति प्रेमभाव व्यक्त करने वाली है जिसमें किसी को क्षति नहीं पहुँचती। इसी में विश्व का कल्याण साध्य होगा। भारत में सांस्कृतिक इतिहास का अध्ययन किया तो यह स्पष्ट होता है कि हमारे पूर्वजों ने शांति का पुरस्कार किया था "बृहवल्लीआम्हा सोयरे" "जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले" आदि। साहित्यों में सभी जीवों के प्रति आस्था प्रकट की है। स्वामी विवेकानंद जी ने भी, "मेरे भाई और बहनों" ऐसा कह कर बंधुता के प्रति वैश्वीकरण की संज्ञा स्पष्ट की या प्रतिपादित की।

किन्तु वर्तमान स्थिति में जो वैश्वीकरण की संज्ञा प्रचलित हो रही है, वो बहुत ही संकुचित प्रतीत होती है। आज तक जिन-जिन सत्ताओं ने भारत देश में राज किया उन सभी का प्रभाव उस समय में हुआ है। किन्तु आज भी वैश्वीकरण की प्रक्रिया में जो सशक्त है उन्हीं व्यवस्था का प्रभाव संस्कृति को प्रभावित करता दिखाई देता है। आज रहन-सहन, परिवार की रचना, उपभाग पृव्रति आदि पर विदेशियों का अनुसरण होता हुआ दिखाई देता है। आज के वैश्वीकरण का सीधा सम्बन्ध अर्थ और उपभोग से जोड़ा गया है तथा सभी लोग और व्यवस्था इसी मार्ग पर चल रहे हैं। संस्कृति के आर्थिक पहलुओं पर ध्यान देने में आता है कि वर्तमान स्थिति में वैश्वीकरण की जो संज्ञा प्रचलित हो रही है वह कुछ देशों के लिये लाभदायक तथा कुछ देशों के लिये हानिकारक है, क्योंकि वैश्वीकरण का लाभ विकसित देशों को अधिक हो रहा है इन देशों द्वारा विकासशील देशों का शोषण हो रहा है। वर्तमान में वैश्वीकरण की प्रक्रिया स्पर्धा निर्माण कर रही है। और इस स्पर्धा में जो प्रबल होता है वही लाभ प्राप्त करता है। विकासशील देशों पर आर्थिक सामाजिक दृष्टि से प्रतिकूल प्रभाव होते हुए दिखाई देते हैं। अर्थात् वैश्वीकरण की होड में संस्कृति के क्षेत्रों पर

सीधे-सीधे प्रभाव हो रहा है। इस संदर्भ में बचत करना भारतीय संस्कृति है, तो खर्च करना, उपभोग करना विदेशियों की संस्कृति है। अर्थात् वैश्वीकरण में विदेशी संस्कृति का प्रभाव अपने उपर बड रहा है। पाश्चात्य वस्तुओं एवं सेवाओं का भारतीय बाजार में प्रविष्ट होना तथा भारतीय वस्तुओं और सेवाओं पर स्थानापन्न होने से एक तरह से संस्कृति परिवर्तन हो रहा है पाश्चात्य संस्कृति वैश्वीकरण के द्वारा भारतीय संस्कृति पर हल्ला बोल कर रही है।

वैश्वीकरण की क्रिया न केवल उपभोग संस्कृति पर प्रभाव डाल रही है साथ ही साथ पर्यावरण पर भी प्रतिकूल प्रभाव डाल रही है। वृक्षों का अनुपात कम होना, पर्यावरण में विपरीत परिवर्तन होना यह समस्त जीवों के लिये हानिकारक हो रहा है। क्योंकि कृषि संस्कृति से औद्योगिक संस्कृति का निर्माण तथा बाजार प्राप्त करने के लिये प्रतिस्पर्धा सभी विश्व को क्षति पहुँचा रहा है। अर्थात् वैश्वीकरण से सामाजिक, आर्थिक का अधिपतन हो रहा है।

सारांश:- भारतीय संस्कृति शांति तथा आपस में प्रेम भाव निर्माण करती है किन्तु जिन सत्ताओं ने राज किया उन सभी व्यवस्थाओं का प्रभाव भारतीय संस्कृति पर हुआ है। फिर भी भारतीय संस्कृति द्वारा वैश्वीकरण का आदर्श प्रतिमान प्रतिपादित किया गया था। जो समस्त विश्व के कल्याण के लिये पूरक है भारतीय संस्कृति द्वारा वैश्वीकरण निर्धारण महत्वपूर्ण है इसी लिये भारतीय संस्कृति का वैश्वीकरण करना आवश्यक है ना कि विदेशी संस्कृति का अनुसरण।

संदर्भ सूची

1. रुद्रदत्त, मुन्दरम्- भारतीय अर्थव्यवस्था
2. भारतीय अर्थव्यवस्था वार्षिक अंक, प्रतियोगिता दर्पण, 2014

National Institute of Education's
Sahakarbhushan S.K. Patil College, Kurundwad Tal: Shirol, Dist: Kolhapur 416106 (MS) INDIA
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Reaccredited 'B' (CGPA:2.79)

MULTI-DISCIPLINARY ONE DAY NATIONAL SEMINAR
ON

“SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN RURAL INDIA:
ISSUES AND POLICY INITIATIVES”

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. / Ms. / Mrs. / Dr. तनपूर श्रीकांत दत्तात्रय
of श्री अंत मजानन महाविद्यालय खडडा has participated / presented paper on
भारताचा विकासामध्ये ग्रामीण साहित्याची भूमिका: एक अभ्यास
in Multy-Disciplinary National Seminar on “Sustainable Development In Rural India : Issues and Policy
Initiatives” Organized by Department of Commerce & Department of History, Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad On 7th February, 2017

Dr. M. S. Dabade
Seminar Convener
Head, Dept. of Commerce

Dr. D. V. Suryawanshi
Seminar Co-ordinator
Head, Dept. of History

Dr. T. K. Jadhav
Principal

SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN RURAL INDIA: ISSUES AND POLICY INITIATIVES

EDITORS

Dr. Mansingh S. Dabade

Dr. Deepak V. Suryawanshi

NAAC RE-ACCREDITATION
'B' GRADE (CGPA:2.79)

Sahakarbhushan S.K.Patil College, Kurundwad Tal: Shirol,

Dist: Kolhapur 416106 (MS) INDIA

(AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR)

124	ग्रामीण भारतातील महिला सबलीकरणाचे स्वरूप	प्रा. सचिन जयस्वाल	244
125	महाराष्ट्रातील बलुतेदारी व्यवस्था-एक अभ्यास	समाधान जाधव	245
126	ग्रामीण अर्थव्यवस्था - रोकडविरहीत व्यवहारकडे	कु. मोहिते रूपाली वसंत	248
127	ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये बलुतेदारी पध्दतीची भूमिका : एक चिकित्सक अवलोकन	प्रा. सपकाळ गमेश्वर विक्रम	250
128	ग्रामीण भागातील युवकांची शिक्षणाबाबत नकारात्मक मानसिकता व उपाय	दिनेश जारोड	251
129	बदलते व्यवस्थापन आणि ग्रंथालये	पाटील युवराज आनंदराव	253
130	ग्रामीण साहित्याचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान	डॉ. राजेखान शानेदिवाण	255
131	ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलांच्या व्यक्तीमत्व विकासातील समस्या व उपाय	प्रफुल निकोडे दिनेश जारोड	258
132	14 व्या वित्त आयोगातील तरतुदी व ग्राम विकास	प्रा. सचिन ताराचंद्र धुर्वे	260
133	शाश्वत ग्रामिन विकास आणि महिला सबलीकरण	प्रा.प्रमोद अरविंद देसाई	261
134	भारतीय कृषिक्षेत्रातील नवप्रवाह	प्रा.तटाळे पद्माकर बळीराम	263
135	मराठी साहित्याच्या वैभवातील दलित आत्मकथनांचे योगदान	प्रा. सौ. शैलजा श्रीधर शिंदे	264
136	मराठी साहित्यातील ग्रामीण समस्यांचे चित्रण	प्रा.श्री.दत्तात्रय शामराव मिठारी	266
137	शाश्वत विकास आणि सर्वसमावेशक वृद्धी	सहा. प्रा. के. एस. शेलार	267
138	भारतातील वाहतूक व्यवस्था : ग्रामीण विकासातील आव्हाने	प्रा. डॉ. खोंड सुरेश वसंतराव	269
139	भास्कर चंदनशिव यांच्या ललितगद्यातील कृषीसंवेदना	डॉ. सुवर्णा गुंड-चव्हाण	273
140	ग्रामीण विकासातील सहकारी साखर कारखान्यांची भूमिका	सोनाली बाबासो गळतगे	274
141	"कॅशलेस व्यवहार : वस्तुस्थिती आणि आव्हाने"	प्रा. डॉ. माळगे मंगल भास्कर	276
142	मौर्य कालीन ग्रामीण विकास	चौधरी पुंडलिक जयपाल	278
143	भारताच्या विकासामध्ये ग्रामीण साहित्याची भूमिका : एक अभ्यास	सहा.प्रा.तनपुरे श्रीकांत दत्तात्रय	280
144	ग्रामीण आर्थिक स्वावलंबनाचा आधार - बलुतेदारी	प्रा. रणजित पाटील	281

ग्रामीणकथेतून स्त्रीच्या व्यथा 'बांधा' कथेतून लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी मांडले आहे. शहरातून आलेले बाजारू स्त्री सौंदर्याचे आकर्षण बदलत्या खेड्याच्या पुरुषी वास्तवना विचलित करते तेंव्हा तेथील स्त्री म्हणते, मला कामावर गेलेच पाहिजे कष्टाची सवय ठेवली पाहिजे कारण मला केंव्हाही घराबाहेर काढले जाईल. या प्रकारे ग्रामीण स्त्रीची आत्मजागृती बांधा मध्ये दिसते. ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे गेलेला तरुण त्या तरुणाला शहरी भाग पोरके बनवतो. अशा आशयाच्या कादंबऱ्या ग्रामीण साहित्यात पहायला मिळतात. एकलकोंडा कांदबरी मध्ये खेडे ते शहर आणि पुन्हा खेड्याकडे परत असा परिस्थितीजन्य व मनस्थितीजन्य प्रवास लागणारा संघर्ष चित्रित करण्यात आलेला आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी हाताला येईल ती नोकरी पत्करणारा मधुकर कदम हा आपल्याला बेरोजगारी मूळे ग्रामीण भागातील सुशिक्षित मुलांना करावा यांनी आपल्या तहान कांदबरीतून कृषीजीवन मुल्यांना व्यापारी जीवन मुल्यांची कळा प्राप्त झालेली दर्शवली आहे. सदानंद देशमुख यांनी वाहून विकण्यासाठी जेव्हा होऊ लागतो. तेंव्हा कृषी जीवन मुल्यांना व्यापारी जीवन मुल्यांची कळा प्राप्त होते. वडील राघोजी बेल शेंतीवाडी यांच्यावर प्रेम करणारा तर मुलगा शेतकी ऐवजी पाण्याच्या पेशावर प्रेम करणारा असा पेच कांदबरीत मांडला आहे. येवू घातलेली नवी पिढी हि व्यवसाय व्यापार याकडे जास्त महत्त्व देवू पाहत आहे.

ग्रामीण साहित्य हे १९९० नंतर खेड्यापाड्यातील सहकार चळवळ, सहकार साखरकारखाने, सहकारी बँका, खरेदीविक्री संघ, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती अशा राजकीय विषयाला साहित्य लेखकांनी प्राधान्य दिलेले दिसून येते. कारण ग्रामीण भागात १९९० नंतर खेड्यापाड्यात राजकीय प्रभाव राज्यकर्ते व व्यवस्था निर्माण झाली याच दरम्यानच्या लेखनातून प्रस्थापित वर्ग व सावकार शाही यांना विरोध करणारी पिढी उदयास आली. अशा सावकारशाहीला व होताना दिसते. पदवीचे शिक्षण घेतलेले असतांना सुध्दा नोकरी मिळत नाही. व हाताला पडेल ते काम करण्याची वेळ तरुणांवर आली हे वास्तव ग्रामीण साहित्यातून दिसते.

ग्रामीण साहित्य लेखकांनी शेंतीमध्ये आलेली यात्रिकता व त्यामुळे श्रम कमी झाले. असले तरी या लेखकांनी त्याकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहिले नाही. लेखकांना पारंपारिकता व त्यातून मिळणारा कसदार पणा हा सकारात्मक वाटतो. कारण आज शेंतीमध्ये बेला ऐवजी ट्रॅक्टर आले. गावराण बी-बीयाणे नष्ट होऊन हायव्रीड बी-बीयाणे बाजारात आली. व त्यामुळे कमी श्रमात उत्पादन जास्त निर्माण झाले. परंतु पिकातील क्षमता कमी झाली.

भारताच्या विकासामध्ये ग्रामीण साहित्याची भूमिका महत्त्वाची वाटते. कारण ग्रामीण साहित्य लेखकांनी आपल्या लेखनातून ग्रामीण वास्तव जीवन मांडले त्यातून ग्रामीण भागातील उणोवा, ग्रामीण भागातील लोकांची व्यथा व कथा समाजापर्यंत पोहचवली. ग्रामीण भागातील जुलमी व्यवस्था शेतकरी वर्गावर सावकारांचे वर्चस्व व त्या सावकारी वर्गाला झिडकारून लावण्याचे बळ ग्रामीण साहित्याने दिले.

संदर्भ :-

१. संपा. मुलाटे वासुदेव, 'ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही'
२. संपा. जाधव रा. ग. 'मराठी वाडमवाचा इतिहास खंड - ७' 'ग्रामीण वाडमव'
३. सोमण अंजली, 'मराठी कथेची स्थितीगती'
४. जाधव रा. ग. - 'निळी पहाट'

ग्रामीण आर्थिक स्वावलंबनाचा आधार - बलुतेदारी

प्रा. रणजित पाटील

महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्राचीन खेडी ही बाह्य जगापासून तुटलेली होती. दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव होता. त्यामुळे खेड्यांना आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण असणे आवश्यक होते. त्यातूनच बलुतेदारी पध्दत निर्माण झाली शेंती हाच खेड्यांचा मुख्य अद्योपनाचा मार्ग होता. शेंतीचा व्यवसाय व्यवस्थित पार पाडण्याकरिता ज्या-ज्या लोकांच्या सेवा घेणे आवश्यक होते. त्या-त्या लोकांच्या संवेचा मोबदला पारंपारीक पध्दतीने विकला जात असे. या पध्दतीलाच बलुतेदारी पध्दती असे म्हणतात. शेतकऱ्यांच्या नित्याच्या गरजा भागविणारे बलुतेदारी महाराष्ट्रात बारा बलुतेदारी म्हणून सर्वमान्य आहेत. यात जांशी सोनार, गुरव, सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी, परीट, कोळी, चोभार, महार, मांग, ह्या बारा जाती येतात.

सहजीवनाचे तत्व -

भारतीय समाजात जरी अनेक जाती होत्या तरी त्या सर्व जाती एकत्र बलुतेदारी पध्दतीमध्ये शेतकरी हा प्रमुख होता. पण शेतकरी हा ग्रामसमुदायातील सर्वांचा मालक नव्हता तर ती आपल्या उत्पन्नात सर्वांना वाटकरी करून होणारा विश्वस्त होता. गावात निघणारे कामाचे स्वरूप हे मालक मजुराचे नव्हते पण ते काम सर्वांनी जातवार वाटून घेतले होते. प्रत्येक घरगुती व सार्वजनिक संदर्भात वाटणीला परंपरेने येणारी कामे त्या-त्या जातीची कुटूंबे मुक्तपणे करत असत. त्यामुळे प्रत्येक कामाकरिता कायम माणसे मिळत राहतील याची सोय झाली होती.

जातीसमूहाने दूसऱ्या जातीसमूहाची सेवा करावी ही अपेक्षा बलुतेदारी पध्दतीमध्ये होती. तसेच सेवा केल्याशिवाय सेवा मिळणार नाही हे या पध्दतीचे सूत्र होते. त्यामुळे कोणत्याही जातीला इतरांपासून वेगळे राहणे अशक्य होते. अशा प्रकारे बलुतेदारीतील सहकाऱ्यांच्या तत्वांमुळे श्रेष्ठ- कनिष्ठ जाती गुण्यागोविदाने एकत्र झाल्या.

बलुतेदारांची कामे -

शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने विशेष उपयोगी कामे करणाऱ्या व्यावसायिकांची बलुतेदारी कामे ही परंपरागत असत. महार हा पाटील - पटवारी यांना मदत करणारा प्रमुख बलुतेदारी होता. त्यांची काही कामे सरकारी स्वरूपाची होती. कागदपत्रे परगावी पोहोचविणे गावात सरकारी कर्मचाऱ्यांची वस्ती असल्यास त्यांची देखभाल पाहणे त्यांच्या जनावरांची निगा राखणे, पिकांची पहाणी करणे, दवंडी पेटवून महत्त्वाच्या घटना लोकांना सांगणे, पहारा ठेवणे गावच्या वेशीसंबंधी माहिती लक्षात ठेवणे, मेल्ले जनावरे ओढणे इ. त्यानंतर सुतार हा बलुतेदारांत सर्वांत श्रेष्ठ समजला जातो. त्यामुळे त्याला इतर बलुतेदार पाटील म्हणत असत. शेंतीच्या अवजारांची दुरुस्ती करणे कुन्हाडी, खोरी, कुदळ यासाठी लाकडी दांडे तयार करणे, विहिरीवर मोटर बसविणे मांटेची चाके तयार करणे नवीन ओत तयार करणे, दुबे, मांगरी, कावडी यांसारखी शेतकऱ्यांच्या उपयोगी साधने तयार करीत असत.

लोहार हा एक शेंतीला उपयुक्त असणारा महत्त्वाचा बलुतेदार होता. तो नांगराचा काळ, कुळवाचे बसू, मांटेचे कडे, लहान कुन्हाड, कुदळ, खुरपे, पिळी, उलथने, विळी, वगैरे बनावण्याची व दुरुस्तीची कामे तो करत असत. त्याचप्रमाणे मोट शिवणे मांटेला टिगळ लावणे, गोफणीला टवळे लावणे, जुना जोडा दुरुस्त करणे,

National Institute of Education's
Sahakarbhushan S.K. Patil College, Kurundwad Tal: Shirol, Dist: Kolhapur 416106 (MS) INDIA
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Reaccredited 'B' (CGPA:2.79)

MULTI-DISCIPLINARY ONE DAY NATIONAL SEMINAR
ON

"SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN RURAL INDIA:
ISSUES AND POLICY INITIATIVES"

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. / Ms. / Mrs. / Dr. Shivanand Tanajirao Jadhav
of Shri Sant Gajanan Mahavidyala Khandga has participated / presented paper on
Role of Farm Pond In Changing Cropping Pattern of Productivity
in Multy-Disciplinary National Seminar on "Sustainable Development In Rural India : Issues and Policy
Initiatives" Organized by Department of Commerce & Department of History, Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad On 7th February, 2017

Dr. M. S. Dabade
Seminar Convener
Head, Dept. of Commerce

Dr. D. V. Suryawanshi
Seminar Co-ordinator
Head, Dept. of History

Dr. T. K. Jadhav
Principal

SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN RURAL INDIA: ISSUES AND POLICY INITIATIVES

EDITORS

Dr. Mansingh S. Dabade   Dr. Deepak V. Suryawanshi

NAAC RE-ACCREDITATION
'B' GRADE (CGPA:2.79)

**Sahakarbhushan S.K.Patil College, Kurundwad Tal: Shirol,
Dist: Kolhapur 416106 (MS) INDIA
(AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR)**

76	Digital Literacy And Rural Development	Dr. Ms. Suvama S. Suryawanshi	138
77	Digital India And Rural India	Abhishek. M. Hanasi, Vijay. K. Sirsat.	140
78	Role Of Agriculture And Rural Development	Prof. Kamble Bajirao Namdeo	141
79	A Depiction Of Rural Society In India English Literature With Special Reference To 'Baromaas' (Tr.) By Sadanand Deshmukh.	Dr. Sunil G. Patil	143
80	Sustainable Development in Agriculture	Dr. A. A. Deshmukh.	145
81	Role of Government in Rural Development	Prof. A. K. Ganbawle	149
82	Agric-tourism In Rural India	Miss. Chavan Pooja Sanjay	151
83	Role Of Co-Operatives In Rural Development	Aadilshaha Sadik Jamadar	152
84	Agro Tourism For Rural India	Poonam Madhukar Budkar	153
85	Development Of Indian Public Libraries	Ravindra R Mangale	154
86	Role Of Small Scale Business In Rural Development	Sameer Raju Bagwan	160
87	Role Of Co-Operative In Rural Development	Umaranividyashri Pradhan	161
88	Role Of Farm Pond In Changing Cropping Pattern & Productivity : A Case Study Of Latur District	Shivanand Tanajirao Jadhav	162
89	Advantages Of E-Banking	Prof. Vinod Hanumant Awaghade	165
90	Problems And Prospects In Rural Entrepreneurship	Dr. Mane Vijay Annaso	167
91	Rural Green Marketing: Challenges And Opportunities In India	Sarika Rajendra Thakar.	171
92	Co-Operatives In Rural India	Poornima Snajay Mathapati	174
93	Rural Feminine Issues Reflected In K.S.Ranjani's Novel	Onkar Dattatray Kulkarni	175
94	Methods For Sustainable Agriculture Development	Dr. Deepak Subhash Kamble	176
95	Problems of female workers in unorganized sector- with reference to vegetable selling women's in Kolhapur city.	Mrs. Seema Shashikant Kadam Dr. Suresh S. Nikam	178
96	Agricultural Development In 20th Century Maharashtra Agriculture and Irrigation	Mr. R. B. Udgave Mr. S. R. Gadilohar.	180
97	Labours : Balutedars Of Ichalkaranji's Textile Industries	Dr. D. V. Suryawanshi Mr. Kuber S. Kattimani	182
98	A Critical Study of Economic & Rural Administrative Policy of Nanasaheb Peshwa (1740 to 1761)	Dr. Gautam Dhale	184
99	Talukawise Decadal Variation Of Rural Dependency Ratio In Kolhapur District	Deepak Tanjirao Hujare	185
100	The Role Of Government In Sustainable Development Of Rural Areas In India	Dr. Vilas B. Zodage	186

Role of co-operative in rural development

Ingle(2010), opines that it is the primary duty of the government to ensure that its citizens have easy access to cooperative credit considering the low living standards of Commonman, incomplete and imperfect markets, and other socio-political consideration, Chikaireet. AI (2011) noted that cooperatives play active role in the provision of basic amenities and social services to boost the life of rural populace. They also opinion that in general cooperative societies are an appropriate avenue for rural development. Further they opinion that effectively managed co-operative will succeed where other bodies/strategies failed in rural development. They also defined major constraints to cooperative society, which include lack of technical

support and credit facilities, government negligence, inconsistent policies etc.

UN (2011), reveals that the UN has long recognized the importance of the cooperatives movement as UN important partner in the implementation of the United Nations development agenda. Specifically, the UN recognized the role and contribution of Cooperatives towards achieving the goals of poverty eradication, employment creation and social integration.

Bhavsar (2012), and chopra N opine that the cooperatives have inherent advantages in tackling the problem of poverty alleviation, food security and unemployment generation.

Objectives

- 1) To know The concept of rural development
- 2) To know the rural development
- 3) To know the role of cooperative in rural development

Infrastructural related problems

Poor infrastructural facilities like

- 1) Water
- 2) Electricity
- 3) Transport
- 4) Educational Institutions
- 5) Communication
- 6) Health
- 7) Employment
- 8) Storage Facilities

Indicators of Rural Development

- 1) Changes in Agricultural productivity
- 2) Changes in Rural Employment, unemployment and Underemployment
- 3) Changes in Income of different income groups
- 4) Changes in literacy, schooling literacy rate and life expectancy

Conclusion

Rural development is a major challenge before the government in the area of Economic development.

Both central and State Government implement several programs of the development of rural area. Cooperative joined their hands in the rural development process along with the government and other agencies.

References

- 1)UN 2011. Report of export group meeting co-operative in social development beyond 2012 available at <http://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2011cosegm-reportpdf>
- 2)Bhavsagar A. C (2011) A conceptual paper on cooperative enterprises, Indian streams Research Journal vol. no.12 pp.1-4

ROLE OF FARM POND IN CHANGING CROPPING PATTERN & PRODUCTIVITY: A CASE STUDY OF LATUR DISTRICT

Shivanand Tanajirao Jadhav

Assistance Professor Department of Geography,
Shri Sant Gajanan Mahavidhyalay, Kharda..

ABSTRACT:-

Farm pond is the most important and promising technology in the watershed management. Farm ponds would help the farmers for on farm water management by using stored water for tacking the drought or dry spells during the season which are common. Water farm ponds can serve domestic and livestock water supplies as well as irrigation for high-value crops and vegetables. Paper presents an innovative approach of watershed development using farm-pond. After the implementation of farm-pond based watershed development project during 2007-08 to May 2012 whole ecosystem and agriculture (cropping pattern, crop Production) scenario has been changed in the area. Availability of water for drinking and agriculture, establishment of orchards and agro forestry in farmlands, increase in overall agricultural production and creation of local self-employment are some visible impacts.

Key Word: Farm pond, cropping pattern, productivity.

INTRODUCTION:

Water scarcity is a problem not just in Marathwada region but also in rural areas, where 70 per cent of the population resides. The sustainability of agriculture and burgeoning population have intimate ecological relationship with water resources. Government of India launched National Watershed Development programme for rain fed areas during 1987-88. Since then massive programmes were taken up to improve and stabilize agricultural production system for rain fed areas under different agro-ecological regions. Irrigation is an important input in cultivation and subsistence of all plant life. A highly efficient and irrigated cropping system alone can sustain agriculture for India's expanding population. Watershed development projects are being implemented on a large-scale in India. In most of the projects conventional practices of soil and water conservation are followed. While certain innovative approaches are being evolved, which have very high potential to replicate in arid and semi-arid regions

of the country. One such successful innovative approach of watershed development using farm-pond, the impact of farm ponds, in terms of protective irrigation, increased area under crops, productivity and thus created on socio-economics, and ecology of the region. The impact assessment of the Farm Pond Programme under Rastriya Krishi Vikas Yojna (RKVY) is presented and discussed in this Paper.

STUDY AREA:

Latur district is in the Marathwada region in Maharashtra in India, located between 17°52' North to 18°50' North and 76°18' East to 79°12' East in the Deccan plateau. It has an average elevation of 631 meters (2070 ft) above mean sea level. Average rainfall in the district is 600 to 800 mm. This is usually during the monsoon months from July to October. Moderate temperatures are mainly observed. The rainfall is unpredictable in tune with the Indian monsoon. Summers begin from early March to July. Summers are dry and hot.

Administratively the district is divided into ten talukas. These are Latur, Udgir, Ahmedpur, Ausa, Nilanga, Renapur, Chakur, Deoni, Shirur, Anantpal, and Jalgaon. Latur city is the administrative headquarters of the district. There are around 945 villages in the district. Latur is known all over India for the Quality and Quantity of Pulses that it produces and especially Toor Dal a.k.a. Arhar dal or Pigeon Peas. Latur is also a major trading center for Urad, Moong and Channa along with TUR. Also it is known for trading in Oil Seeds mainly Sun-flower and Soya Bean, kardi (safflower), nutcrackers, locks, brassware, milk powder, ginning and pressing. It is also famous for the sugar mills like Manjra, Saker Karkhana, Vikas, Jagruti etc.

Objective of Study

Objective of this study is to assess the impact of farm ponds (Farm Ponds) on crop yield using quantitative approach supplemented by qualitative methods.

- Examining the impact of Farm Ponds on crop yield, input use and cropping pattern.
- To examine production before and after the Farm pond construction

Data Collection and Analysis Methods

Appraisal of primary data was done through questionnaires addressed at farmers through direct interviews. Relevant secondary data were collected from various sources including District, Agriculture Officers, Taluka Agriculture Officers and local gram panchayats.

Methodology and Sampling

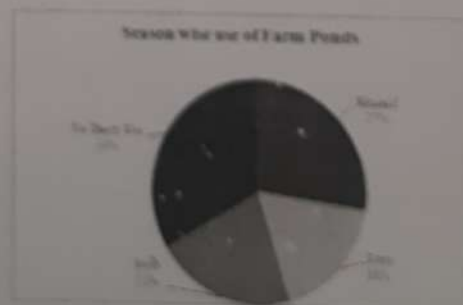
Preparation of sampling design and selection of sample areas, Preparation of the questionnaires, Field work and data collection, Data processing and codification and Data analysis.

Random sampling method was adopted. Farm Pond Beneficiaries were selected randomly based on the availability of list of beneficiaries which is received from the department. The sample beneficiaries were selected from all talukas from Latur district from year (2007-2012). Sample Size In all covered 287 sample respondents spread over 90 villages. A comparative approach has been adopted to identify changes in agricultural systems, productivity and consequently its contribution to farmers. Data on FPs constructed during 2007 to May 2012 have been collected for the entire year (Rabi and Kharif cultivation seasons) both for pre and post conditions.

Season wise use of Farm Ponds

About 21% of beneficiaries are using these ponds for both Kharif and Rabi seasons. Due to availability of rainfall during Kharif only 27% of beneficiaries are providing supplemental irrigation. Only 18% beneficiaries used during Rabi. No Direct Use was reported in 34% cases however used for groundwater recharge or as percolation structures to their existing open and bore wells. The prime irrigation is provided through wells and bore wells. Season wise use findings are presented in table below.

Season wise use of Farm Ponds	
Kharif	78
Rabi	52
Both	61
No Direct Use	96
Total	287

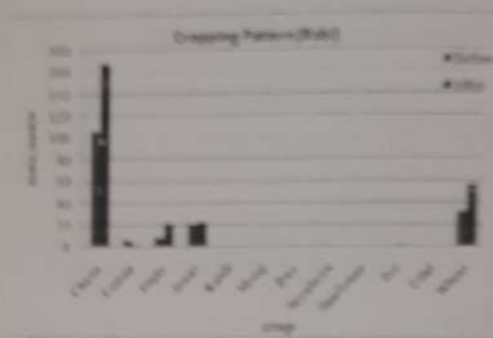
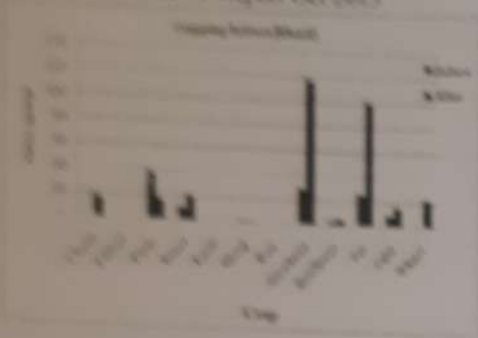
Increase in Area under Cropping Pattern:

To study the available farm ponds through the medium of RKVY scheme agriculture area of district notice that farmers have tendency in kharif season towards chana, soyabean and tur. Similarly production area of chana, soyabean and tur increased by 208.1%, 308.2% and 289.9% respectively after construction of farm ponds but cotton production area has decreased. To examine the rabi season to make valuable changes in production of tur, wheat and fruit, but fruit production increase maximum by 88.6% while as wheat 77.7% and tur 62.5%. Overall changes in the cropping pattern of district cotton production area has decreased at the same time soyabean, tur, wheat and fruit production area has increased. Season wise cropping pattern is presented below.

Crop	After Area (ha 0.0)			Before (Area, ha 0.0)			% Change		
	Kharif	Rabi	Total	Kharif	Rabi	Total	Kharif	Rabi	Total
Chana	17.1	167.8	185	0.8	106.1	107	204.1	58.1	72.9
Cotton	0	1.5	1.5	0	6	6	0	-75	-75
Fruits	17.4	20.8	38.2	38.2	7.7	45.9	127	88.6	104

Amor	20.5	21.9	42.4	10	20.4	30.4	105.7	7.1	39.4
Kard	0	0.0	0.0	0	0.5	0.5	0	12.5	12.5
Moog	2	0	2	1.2	0	1.2	64.4	0	64.4
Rice	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Soyabean	117.2	0.5	118	29	0	29	304.2	0	306
Sunflower	8.3	0	8.3	3.2	0	3.2	66.1	0	66.1
Tur	100.1	1.3	101	23.7	0.5	26.5	289.9	62.5	293
Udid	18.8	0	18.8	8.8	0	8.8	88.6	0	88.6
Wheat	22.2	50	78.2	0.5	11.5	32	4333	77.7	144

Source: KKVY Report Oct 2013

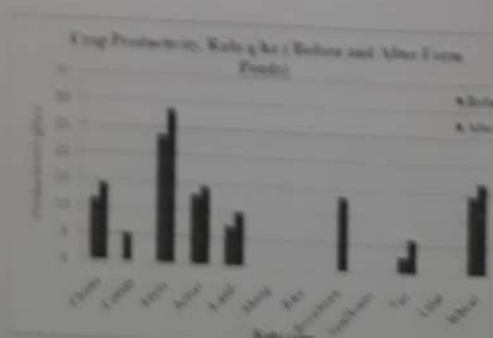

Changes in Crop Productivity

To study the available farm pond the district cotton production has decreased but in kharif and rabi season average of crop production is maximum of tur (77.3%) similarly moog (52%), wheat (39.5) and udid (32.3%) production area has increased. Net sown area of soyabean has increased but average production area has decreased by 18%. Crop and season wise productivity are presented below

Crop	Before Area, ha)			After Area, ha)			% Change		
	Kharif	Rabi	Average	Kharif	Rabi	Average	Kharif	Rabi	Average
Cotton	12.5	11.8	12.2	18.1	14.5	16.3	-44.5	22.8	34
Cotton	0	5.4	5.4	0	0	0	0	-100	-100
Fruits	28.3	23.9	26.1	32.4	28.6	30.4	13.7	19.6	16.4
Moog	8.5	13	10.8	13.7	14.5	14.1	60.8	11.7	31.2
Kard	0	7.5	7.5	0	10	10	0	33.3	33.3
Moog	8.3	0	8.3	12.7	0	12.7	52	0	52
Rice	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Soyabean	19.1	0	19.1	17.7	13.8	15.8	-7.3	0	-18
Sunflower	10.2	0	10.2	11	0	11	8	0	8
Tur	7.6	3.1	5.4	12.6	6.4	9.5	65.8	105	77.3
Udid	10.5	0	10.5	13.9	0	13.9	32.3	0	32.3
Wheat	10	14.7	12.4	17.7	16.8	17.3	76.9	14.2	39.5

Source: KKVY Report Oct 2013

Conclusion:

- 1) Use of farm ponds for field irrigation in the Kharif season therefore agricultural production area has increased.
- 2) Availability of irrigation facilities due to farm ponds wheat and fruit production has increased in the rabbi season.
- 3) The ratio (34%) of unusers of farm ponds for field irrigation has maximum in the district.
- 4) Due to farm ponds irrigation facilities has increased and farmers have tendency to take minimum water requirement crops therefore tur, wheat and soyabean production has increased.
- 5) In the district due to warm and dry climate and adverse condition difficulties arise in the rice production.
- 6) Farmers have inclined to soyabean and tur production due to local market demand and oil and dal mill industries.

References:

1. **Government Of Maharashtra**, Planning Department, (Oct 2013): Report Of The High Level Committee On Balanced Regional Development Issues In Maharashtra.
2. **AFC India Ltd. (Oct. 2013)**: Impact Assessment Study of RKVY Farm Ponds in Maharashtra.
3. **Government Of India**, Agriculture Department(2011) , Agriculture Census 2010 -11
4. **Priya Sangameshawaran (2005)** Equity in watershed development : A case study in western Maharashtra.
5. **B. Mishra: (July 1998)** A successful case of participatory watershed management at Ralegan Siddhi Village in district Ahmदनगर, Maharashtra, India: Deccan Geographer.
6. www.afcindia.org.in
7. www.mahaagree.com

ADVANTAGES OF E-BANKING**Prof. Vinod Hanumant Awaghade**

Dept. of Commerce, Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari.

vinodawaghade86@gmail.com**INTRODUCTION**

Advances Technology brought a lot of changes in all fields in performing their activities. Banking sector is not exemption to it. So banks have been using electronic and telecommunication networks for delivering a wide range of their services. The delivery channels include direct dial – up connections, private networks, public networks etc. and the devices include telephone, Personal Computers including the Automated Teller Machines, etc. With the popularity of PCs, easy access to Internet and World Wide Web (WWW), Internet is increasingly used by banks as a channel for receiving instructions and delivering their products and services to their customers. This form of banking is generally referred to as Internet Banking or Electronic banking. Both computer and telephone banking cover the terms electronic banking. The emergence of globalization boosted up the activities of E-Banking. Internet banking involves consumers using the Internet to access their bank account and to undertake banking.

Objectives of the Study

- 1) To study advantages and disadvantages of E-banking
- 2) To identify recommendation of E-banking
- 3) To know recent trends in information and technology in banking

Methodology Adopted

The present study is of descriptive type. The entire study is based on secondary sources of data. These secondary data has been collected from books and websites. In order to fulfil constructed objectives of the present study the secondary data has been assembled.

HISTORY OF E-BANKING

Today, Information Technology and Communication is commanding banking field. In 1980s itself Reserve Bank of India advised all banks to go massive computerization at branch level. For this purpose, Reserve Bank of India constituted a Working Group to examine different issues relating to I-banking and recommend technology, security, legal standards and operational standards keeping in view the international best practices. The Group is headed by the Chief General Manager-in-Charge of the Department of Information Technology and comprised experts from the fields of banking regulation and supervision, commercial banking, law and technology. The Bank also constituted an Operational Group under its Executive Director comprising officers from different discipline in the bank, who would guide implementation of the recommendations. The Working Group, as its terms of reference, was to examine different aspects of Internet banking regulatory and supervisory perspective recommend appropriate standards for adoption of E-banking and some suggestions regarding association with international banking practices, risk with e-banking, security to account holder's money proper supervision and legal framework, further adoption of new technology.

PAYMENT AND SETTLEMENT WITH E-BANKING

For the payments in traditional method people use cash, cheque, electronic fund transfers and credit cards. But, internet banking came to be extensively used in banking transactions in a number of ways. It provides multiple benefits to the customers and ensured total accuracy of transactions for 24 hours. Electronic Fund Transfers (EFTs) are the ways of transferring notational money from one account to another account and converting notational money in to cash. These types of transfers are initiated through an electronic terminal, telephone, computer etc. The Electronic Clearing Services (ECS) aims at performing electronically credits or debits which are repetitive for large number customers of branches of many banks. Electronic Data Interchange (EDI) extends the process of payments and settlements. The RBI has developed INFINET for banking and financial sector. SWADHAN, India's first Shared Payment Net Services is unsurpassed is offering country wide access to the banking operations at more than 1000 ATMs in around 64 cities. RBI set up BANKNET in 1985 for intra bank and interbank communication. Society for Worldwide Interbank Financial Tele communication (SWIFT) is dominating the field of interbank messaging, but facing the competition from other networks. A digital certificate is an electronic certificate that contains

*International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects*

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Vol. II, Issue : XIII
Year - 7 (Half Yearly)
(Jan. 2016 To June 2016)

Editorial Office :

"Gyandeept",
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913

09423346913, 09637935252.

09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com

visiongroup1994@gmail.com

mbkamble2010@gmail.com

drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur -415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babassheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen

Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen

Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade

Head, Dept. of History,
Shivajiraj College,
Nalegaon, Dist. Latur, (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale

Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basवेश्वर College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Laxman Satya

Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Lobsenz,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade

Director, Manuscript Dept.
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad, (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone

Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya
Ghonsi, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Balaji S. Ehure

Dept. of Hindi,
Shivajiraj College,
Nalegaon, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. Murlidhar Lahade

Dept. of Hindi,
Janvikes Mahavidyalaya,
Eansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. C.J. Kadam

Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur (M.S.)

Veera Prasad

Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,

Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaik

Dept. of Sociology,
Vasant College,
Ke, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar

Dept. of Hindi,
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya

Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri

Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chaxur, Dist. Latur (M.S.)

बीड शहरातील सांडपाण्याच्या गुणवत्तेचे विश्लेषण

डॉ. मो.ना. गुळवे

भूगोल विभाग,

श्री संत गजानन महाविद्यालय,

खर्डा, जि.अ.नगर.

5

Research Paper - Geography

संक्षेप (Abstract)

प्रस्तुत संशोधनासाठी बीड नगर परिषदे मार्फत होणाऱ्या पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था अभ्यासून येथील विविध नाल्यातील सांडपाण्याची गुणवत्ता पाहणे हा उद्देश बाळगून संशोधन कार्य पार पाडले आहे. बीड शहरातील सांडपाण्याच्या गुणवत्तेचे विश्लेषण करण्यासाठी दुय्यम स्वरूपाची सांखिकी वापरलेली असून ही आकडेवारी बीड नगर पालीकेने २०१२ या वर्षी प्रयोगशाळेतून पाणी तपासणी अहवाल याच्या आधारे तयार केली होती. या अहवालाच्या आधारे व जागतिक पातळीवरील पाणी प्रदूषणाचे विविध निकश यांचा आधार घेऊन व विविध संदर्भ ग्रंथातील माहितीच्या आधारे येथील सांडपाण्याच्या गुणवत्तेचे विश्लेषण केले आहे. बीड नगरपालीका हाद्दीतील एकूण सहा नाल्यामधून विसर्ग होणाऱ्या सांडपाण्याची एकूण १२ निकश (मापदंड) यांच्या सहाय्यने पाणी तपासणी केली आहे. यांचा आधार घेऊन प्रस्तुत संशोधन कार्य पार पाडले. बीड शहरातील सांडपाण्याच्या गुणवत्तेचा विचार करता सर्व मापदंडा नुसार सांडपाण्याची गुणवत्ता आवश्यक पातळीपेक्षा कमी आहे. तसेच शहरातील वाढती लोकसंख्या व शहरीकरणाचा विस्तार व त्या अनुषंगाने जल सत्साधनावर ताण पडत आहे. त्यामुळे पाण्याची प्रदूषण पातळी खालावत आहे.

शब्द-कुंजी (Key Words) :- COD, BOD, PH, Waste Water, Water Quality.

प्रस्तावना (Introduction):

पाणी हे एक नैसर्गिक संसाधन असून त्याचे संपूर्ण सजीवसृष्टीशी असलेले संबंध व महत्त्व

लक्षात घेता त्यांचे संवर्धन तसेच गुणवत्ता राखणे आपले परम कर्तव्य ठरते. पाण्याची गुणवत्ता अर्थात दूषितपणा अभ्यासणे म्हणजेच जलप्रदूषणाची समस्या पाहणे होय. जलप्रदूषणाचा अर्थ अनेक तज्ज्ञांनी सांगितलेला असून संयुक्त राज्य अमेरिकेच्या प्रेसिडेंट समन्स सलागार समितीने १९६५ साली जी व्याख्या सांगितली आहे. ती अशी आहे. "पाण्याचे प्रदूषण म्हणजे पाण्याच्या भौतिक, रसायानिक व जैविक गुणधर्मात बदल होऊन त्याचा मानवी जलघर प्राण्यांवर विकृत परिणाम होतो." (शारदा शेवतेकर, डिसेंबर २००२) जलप्रदूषण करणाऱ्या घटकांना प्रदूषके (Pollutants) म्हणतात. या प्रदूषकांची संख्या खूप मोठी असून त्या पैकी माहित असलेल्या १०५ घटकांपैकी ८३ धातू घटक आहेत तर उर्वरित रसायणे व जिवानुंघा समावेश होतो. भारतीय पर्यावरण कायदा १९८६ नुसार कोणताही घन, द्रव अथवा वायू रुपातील पदार्थ जो इतक्या सांद्रतेत उपस्थित असेल की पर्यावरणाला हानिकारक ठरेल. तो प्रदूषक म्हणून ओळखला जातो. (श्रीपाद देशमुख, १९९८.) नदीपात्रातील पाण्याचे प्रदूषण मुख्यत्वेकरून कारखाने, शहरे, कृषी व इतर मानवी क्रियामुळे घडून येते. सांडपाणी, मैलापाणी, कारखान्यातील अपद्रव्ये (Pollutants), दूषितपाणी, अविघटनक्षम

कातडी विद्योग, कत्तलखाने, बाजारस्थळे, भाजी मंडई सारख्या ठिकाणी घाण व कचऱ्यांचे ढिग नदीच्या परिसरात व पात्रात मोठ्या प्रमाणावर टाकल्याने नदी - नाल्याचे पाणी प्रदूषित होते. (शारदा शेवतेकर, डिसेंबर २००२)

उद्देश्ये (Objectives) :

बीड नगर परिषदे मार्फत होणाऱ्या पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था अभ्यासून या शहरातील विविध नाल्यातील सांडपाण्याची गुणवत्ता पाहणे .

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संपूर्णपणे दुय्यम स्वरूपाची सांखिकी वापरलेली आहे. बीड नगर परिषदेने २०११-१२ साली बीड शहराच्या परिसरातील जलनिस्सारण नाल्यामधून होणाऱ्या पाण्याची तपासणी केली होती. त्या पाणी तपासणी अहवालाचा आधार घेऊन या शहरातील सांडपाण्याचे नियोजन, व्यवस्थापन व गुणवत्ता पाहण्यासाठी विविध निकश (प्यारामिटर) तपासले आहेत. बीड शहराच्या नगरपालिका हाद्दीतील एकूण प्रमुख सहा नाल्यामधून विसर्जित होणाऱ्या सांडपाण्याची एकूण १३ प्यारामिटर घेऊन तपासणी केली आहे. या सर्व निकशांच्या साहय्याने सांडपाण्याची गुणवत्ता समजून घेण्यासाठी व त्याचे विश्लेषण करण्यासाठी प्रमाणित पध्दतीचा व संदर्भग्रंथाचा

संशोधनक्षेत्र (Study Region) :

बीड हे जिल्ह्याचे प्रशासकीय ठिकाण असून ते धार्मीक, सांस्कृतीक व ऐतिहासिक केंद्र

आहे. येथे एम.आय.डी.सी. व अनेक प्रशासकीय कार्यालये आहेत. येथील पाणी पुरवठा नगरपरिषदे मार्फत नियमित पणे होत असून त्यांचे सर्व नियमण, नियोजन, व्यवस्थापन नगर परिषदेकडून होते. बीड शहरात अनेक ऐतिहासिक वास्तु, गेट/वेस असून हे शहर बिदुसरा नदीच्या दोन्ही काठावर वसले आहे. उजव्या काठावरली वस्ती प्राचीन असल्याने त्यास पेठ बीड किंवा जुने बीड म्हणतात. तर बिदुसरेच्या डाव्या तिरावरील वस्ती नव्याने झाली असल्याने तेथे रस्ते, इमारती, शासकीय विविध कार्यालये, बँका, शैक्षणिक केंद्रे, आरोग्य केंद्रे, बाजारपेठ, आहेत. एम.आय.डी.सी. परिसर मात्र जुन्या बीड शहराला लागत असून तेथे मोंढा, भाजी मंडई, कत्तलखाने, लोहार वस्ती, कुंभार वस्ती, सोनार गल्ली, वीट भट्ट्या इत्यादी प्राचीन उद्योग या परिसरात आहेत. बिदुसरा नदीच्या दोन्ही तिरावरील भाग अर्थात पेठ बीड व नवीन बीड शहराचा भाग बराच उंचवट्याचा असल्याने तो तीव्र उताराचा भाग आहे. दोन्ही भागांचा उतार बिदुसरा नदी प्रवाहाकडे आहे. बिदुसरा नदीवर बीड शहरापासून १० कि.मी. अंतरावर शहराच्या दक्षिणेस असलेल्या बालाघाट रागेच्या पायथ्याशी असलेल्या पाली या खेडयाजवळ निजाम काळात धरण बांधलेले असून या बिदुसरा धरणांतुन पाण्यासाठी व शेतीसाठी अद्याप पाणी पुरवठा होत आहे. या धरणाच्या जवळच ऐतिहासिक खजाना विहीर असून ती एक स्थापत्य व अभियांत्रिकीचा अजोड नमुना आहे. येथील प्रसिध्द हेमाडपंथी कनकालेश्वर हे प्राचीन मंदिर असून या शिवाय अनेक प्राचीन मंदिरे, नदीकाठावरील तटबंदी व संरक्षण भिंत मुस्लीम समाजाचा शहनशाहवली दर्गा तसेच अनेक पवित्र मंदिरे व वेस आज ही

जलप्रदूषण (Water Pollution) :

जेव्हा पाण्यामध्ये रसायनिक किंवा जैविक प्रदूषके मिसळली जातात, त्यामुळे त्या पाण्यातील ऑक्सिजनचे प्रमाण कमी होते त्यालाच शास्त्रीय भाषेत "प्राणवायूची जैविक गरज" (BOD) असे म्हणतात. प्रदूषकांचे प्रमाण जसजसे वाढत जाते तसतसी बी.ओ.डी. ची गरज वाढत जाते उदा. कारखान्यातून बाहेर पडणाऱ्या पाण्याचा BOD (Biological Oxygen Demand) एक लाखापेक्षा जास्त असतो. पिकांना वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याचा BOD एक हजार पेक्षा जास्त नसावा. शहरीकरण, औद्योगिकरण व शेतीच्या आधुनिक तंत्रामुळे व पध्दतीमुळे नदीपात्रातील परिसंस्था (Ecosystem) धोक्यात आल्या आहेत. (रविकांत पागनीस, १९९९)

Pankaj Shaikshanik & Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

'B' Grade NAAC Accredited

National Interdisciplinary Conference

on

" Global Environment : Issues, Challenges and Solutions "

Sponsored by

North Maharashtra University, Jalgaon.

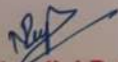
Certificate

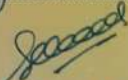
This is to certify that Mr./ M/s./ Dr. Shivanand Tanajirao Tadhar

of Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda has participated in the

National Interdisciplinary Conference on " Global Environment : Issues, Challenges and Solutions " Sponsored by North Maharashtra University, Jalgaon and hosted by Dept. of Geography, Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda. On Sunday, 12th February 2017. He/ She has also presented paper entitled Study on watershed Area

Development methods in Aurangabad District in the conference.

Dr. Nandini P. Wagh
Co-ordinator of the conference

Dr. Sambhaji Desai
Principal

Dr. Suresh Borole
President, P. S. & S.S.

जागतिक पर्यावरण समस्या, आव्हाने व उपाय

प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई

GLOBAL ENVIRONMENT
ISSUES, CHALLENGES AND SOLUTIONS

जागतिक पर्यावरण समस्या, आव्हाने व उपाय

GLOBAL ENVIRONMENT
ISSUES, CHALLENGES AND SOLUTIONS

मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. संभाजी एन. देसाई

पंकज महाविद्यालय, चोपडा

प्रशांत पब्लिकेशन्स

या पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकाची मौखिक परवानगी शिवाय छपाई करून घेतले जाणारे असतील असे स्पष्ट करून घेतले जाई. या पुस्तकाचे सर्व अधिकार अर्थात अर्पण या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, तसेच किंवा तसेच संकलना यांची कोणत्याही प्रकारे नकल करणे किंवा यांचा कोणताही भाग प्रकाशित करणे किंवा तसेच कायदांनुसार असे आढळून आल्यास तात्काळ कारवाई करण्यात येईल.

प्रकाशक व मूर्द्रक : संराज पाटील
प्रकाशक संस्थेचे सहाय्यक असतील असे नाही.
आजही अर्पण, शोध निबंधातील मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून त्या मतांशी संपादक किंवा या पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकाची मौखिक परवानगी शिवाय छपाई करून घेतले जाणारे असतील असे स्पष्ट करून घेतले जाई.
अक्षरगुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स मूल्य : ₹ ३२५
प्रथमावृत्ती : २०१७ फेब्रुवारी, २०१७ ISBN : ९७८-९३-८२५२८-५४-७
द्वितीय आवृत्ती : (०२५७) २२३५५२०, २२३२८०० ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com
प्रशांत पब्लिकेशन्स, ३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड, नूतन मराठा महाविद्यालयानजवळ, जळगाव ४२५००६

© सुरक्षित

Global Environment : Issues, Challenges and Solutions
जगात्मिक पर्यावरण : समस्या, आव्हाने व उपाय

15.	Environmental Problem and Sustainable Development : With Special Reference to India Issues and Challenges.	59
	Dr. Nandini P Wagh	
16.	Study on Watershed Area Development Methods in Aurangabad District.	64
	Shivanand Tanajirao Jadhav	
17.	The Roll of Geographic Information System (GIS) in Geography.....	69
	Prof. Wasudco J. Uike	
18.	Impact of Air Polution in India.....	72
	Prof. Ankush C. Khobragade	
19.	Role of Biodiversity and Its Conservation in India.....	76
	Manoj Mudholkar	
20.	Global Warming and Climate Change	80
	Kendre Rameshwar Dhondiba	
21.	Indian Agriculture Under The Environmental Risks: An Attempt to Converge The Concerned Issues.....	83
	Mr. B. M. Konde,	
22.	Sea Level Rise Along Indian Coast.....	86
	Alok Gude,	
23.	Role of Disaster Management in India.....	90
	Prof. Fula Rangrao Khandekar	
24.	Disaster Management System in India.....	94
	Prof. Gajanan S. Jane	
25.	Biodiversity and Its Conservation.....	98
	Prof. Kishor P. Pawar	
26.	Need of Conservation Natural Resources to Protect Environment	104
	Shende. H. Sujata,	
27.	Fungal Diversity in Pandharkawada Region - A Case Study	108
	Vijay J. Watile	
28.	Role of Youth in Environmental Development.....	110
	Akash P. Wallamwar, Ajay J. Solanke	
29.	Study of Global Warming – A Geographical Perspective.....	114
	Ku.Pratusha P. Nemanwar, Ku.Pranusha Nemanwar, Ajay J. Solanke	

Study on Watershed Area Development Methods in Aurangabad District

Shivanand Tanajirao Jadhav
Assistance Professor
Department of Geography,
Shri Sant Gajanan Mahavidhyalay, Kharda.

Abstract:

Water is an important natural resource without which living beings can have come into existence. In present research project watershed area development methods has been studied. For this Aurangabad districts watershed area development methods information has been gathered. In Aurangabad natural rainy water is collected and conserve through dams, lake, percolation tanks, village tanks, K.T. dams, forest dam and farm pond. There is lack of watershed area development methods in human habitat and industrial areas also. That's why for industrialisation and human consumption water carried out from long distance.

Keyword:- Conserve, Dams, lake, Percolation tanks, Village tanks, K. T. dams, Forest dam and farm pond, Industrialisation, Human consumption etc.

I. Introduction:

Water is an essential resource for the development of agriculture and living organisms including human beings. The importance of water has been known since the existence of this Planet/ human beings. The importance and scarcity of water has been identified with an increase of human population who are responsible for industrialization, urbanization, exploitation of natural resources to the maximum advantage of human resources any resource will not yield till it is protected developed, conserved and utilized. In the process of development, industrialization, urbanization the quality and quantity of water and its accessibility tend to diminish leading to scarcity.

"Water is a life" development of any area is depending upon rain or water, that's why human being is living around water availability. Rainy water is natural resource and for this individual wells, tab water is become reason for quarrels. Due this water there are disputes arise between not only states but also countries, on the issues of dams, rivers, or clouds in modern period. During rainy season what water falls from rain is flown away by rivers, drains, canals etc. which results in scarcity water during summer. Agriculture is mostly depending upon rain. Now a days climate change and global warming found in irregularity and uncertainty of rain which results into famine, water scarcity and storms, to solve such problem and to raise the level of underground water there is need of water saving. Rain Watershed area development by different methods and conservation of it. If we save drop and drop of water rather than searching water on mars, it will

help in avoiding water disaster.

2. Study Area:-

Aurangabad is capital of marathwada. Aurangabad district of Maharashtra state is part of South-West India is selected for this research project. Aurangabad situated at 19°18' north to 20°36' north latitude and 74°40' east to 75°36' east longitude. Aurangabad total area is 10,107 sq km. which is state's 3.28 per cent. With Aurangabad, Paithan, Gangapur, Vaijapur, Kannad, Khultabad, Sillod, Soygaon and Fulambri these are 9 tehsil and 1344 villages are there. 766 villages are water shortage affected there. In this regard till last year what watershed area development methods has been adopted and their statistic and collected water methods has been studied.

3. Objectives:-

While studying watershed area development methods of Aurangabad district following objectives has been drawn.

1. To take into conservation importance of water as natural resource.
2. To study rainfall watershed area development methods of district.
3. Examine status of district dam, ponds etc.

4. Methodology:-

The present study is based on investigation, information, about various spot observations. Data will be collected from secondary sources. It was decided to collect maximum information through secondary sources. Secondary data collected from toposheet, Govt. Reports, WALMI yearly reports, socio-economic review, gazetteers, project of tourist, reference books, research articles etc. and numerical data information has been analysed. Internet information is also another popular source of information for data collection.

5. Subject Interpretation:-

Aurangabad has historical background it appears that in different periods by taking into consideration importance of water, rainy water was collected by different modes. For an incomparable example Harsul lake, Panchakki and Jayakwadi dam is there. According to changing circumstances in 1995-56 Jayakwadi dam construction has been started with this huge project to solve water and sprinkling problem by government and peoples participation different kinds of rain watershed area development methods has been come into existence. In this district "Pani Adwa ni Pani Jirva" slogan has been observe and little percolated lakes.

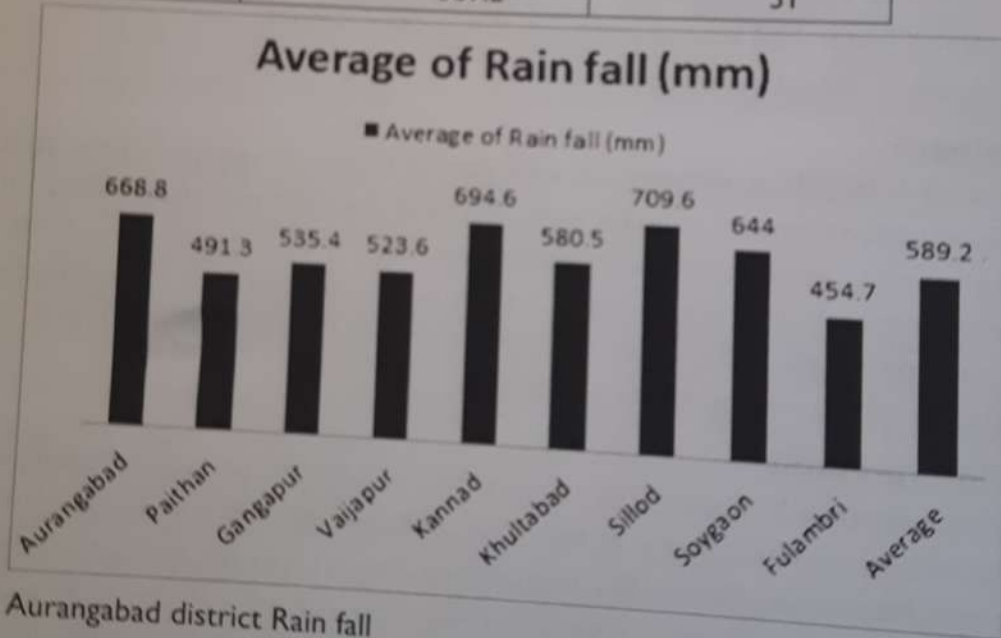
Has been constructed and continued. In Aurangabad district with help agriculture development groundwater survey and development social forestation small irrigation department, forest department and through people participation different rain watershed area development methods has been evolved.

RAIN FALL:

Aurangabad districts found different tehsil places not only different average of rain fall but also rain fall period. That's why rain watershed area development is most important.

In Aurangabad district Tehsil wise rain fall average and period.

Tehsil	Average of Rain fall (mm)	Rain fall period (Day's)
Aurangabad	668.8	51
Paithan	491.3	38
Gangapur	535.4	41
Vaijapur	523.6	46
Kannad	694.6	46
Khultabad	580.5	40
Sillod	709.6	47
Soygaon	644	46
Fulambri	454.7	27
Average	589.2	51

Aurangabad district Rain fall

Rain Watershed Area Development Method's:

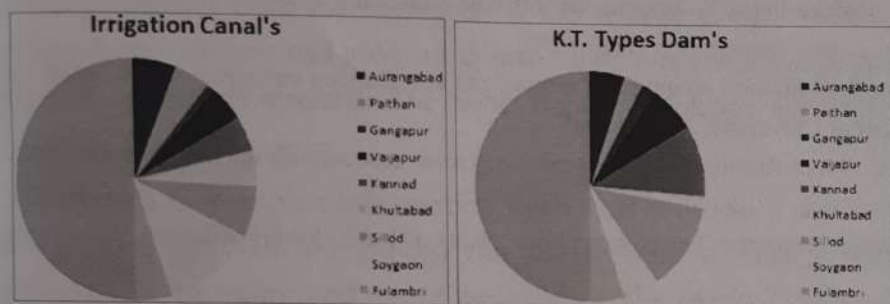
Jayakwadi Project:-

Jayakwadi project is constructed at Paithan of Aurangabad district due to which there is agriculture development of Jalna, Beed, and Parbhani with Aurangabad district has been held. This project has been divided in three steps and in first step by constructing dams lefty canal has been started due to which 7600 hectare area and in second step Paithan right canal 1730 hectare area come under irrigation.

Other:

Apart from these with the help of following such methods rain water of Aurangabad district has been collected.

Tehsil	Irrigation Canal's	Percolated tank's	Village tank's	K.T.Types Dam's	Total Irrigated Area
Aurangabad	5	70	3	49	5583
Paithan	4	20	0	26	3278
Gangapur	1	14	7	21	3077
Vaijapur	4	115	26	64	8315
Kannad	4	107	7	100	8468
Khultabad	4	36	0	16	3118
Sillod	6	65	2	123	9371
Soygaon	11	46	0	50	5184
Fulambri	4	37	0	47	3674
Total	43	510	45	496	50073

Source: Aurangabad district review 2012.

It appears that in Aurangabad district taking it as a whole district Kolhapuri type (K.T.) dam has been constructed in huge numbers for watershed area development. In this regard Sillod tehsil is ahead but in case of percolation tank Vaijapur tehsil is leading one through different kinds of watershed area development methods local water need has been fulfilled and hectare area had brought under irrigation.

There are K.T. type dams are mostly available in Sillod tehsil of Aurangabad district. Following it there care to K.T. dams are available in Kannad tehsil. In this regard Fulambri and Soygaon tehsils are backwards. Districts dams, wells, bore wells have been benefited by 50073 hectare irrigation.

Through national agriculture development scheme knowing the importance of farm pond within last two years 12000, farm pond has been completed. Apart from these under Maharashtra rural employment guarantee scheme many farm pond in progress.

It appears that on the basis of above figure and statistic there is need to watershed area development capacity and numbers of lakes for sowing seeds of green revolution.

6. Conclusion:-

1. Taking into account the importance of water as natural resource with student participation various project have been constructed in district.
2. Farm pond constructed in huge number in Aurangabad district.

3. Through k.t. dams thousands of acres of land has been brought under irrigation with peoples participation and NGOs.
4. In Aurangabad district there is lack of domestic and industrial rain watershed area developement methods.
5. In villages lack of domestic collection of rain water and also in cities these methods not proper used.

7. Suggestion:-

In Aurangabad district development of rain watershed area developement organise by government schemes to keep with people's participation and also NGO's role is most important.

8. References:

1. Aurangadab district: Maharashtra. Wikipedia, the free encyclopedia.
2. Aurangabad Distric: , socio – economic review -2012.
3. Bhalerao R.B.:Aurangabad jilhyatil bhuprast jal sampatiche vevsthapana ani vapar: Akbhaugolik abhyas. Dr. Babasaheb Ambedkar University, Aurangabad.
4. Chaturvedi Mahesh C: Water Resources systems planning some case studies for India-Sonali Publication New Delhi.
5. Ghosh R.: Surface Water Resources Development and Dams of India- Yash Publishing House, Bikaner, Rajasthan, India.
6. Rai, Vinaykumar: Water Resources Planning and Development-Anmol Publication New Delhi.
7. Tripathi C.K.: water Resources Management-Authors Press, New Delhi.
8. www.mahadesh.maharashtra.gov.in

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

ISSN 2456-1665

SPECIAL ISSUE

March 2017, Volume II, Issue II

University Grants Commission Sponsored

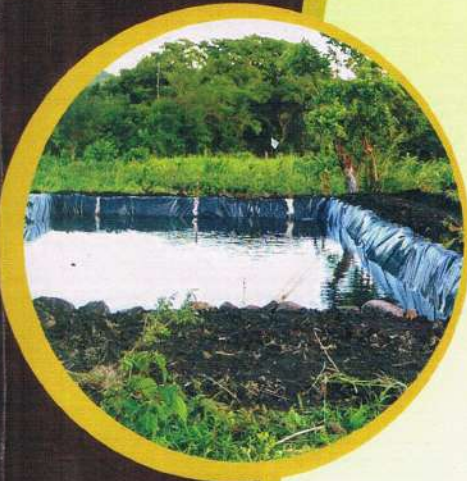
One Day

National Conference

on

Water & Soil Management for Sustainable Development

(21st March, 2017)

Organized by

Department of Geography,

Dr. Babasaheb Ambedkar

Marathwada University, Aurangabad (MS)

INDEX

Sr. No.	Name of the Author (s)	Article Title	Page No.
1	Mr. Chandshive Samadhan Bankat & Dr. V.S. Anigunte	A Geographical Study of Agriculture Landuse in Osmanabad District	1
2	Dr. Chavan V.K. & Dr. Rathod S.D.	A Study of Land Holding and Land Operated Pattern in Parbhani District	4
3	Dr. Sanjay A. Patil & Mr. V. K. Dhanerao	Health Care Facilities and Spatial Distribution in Osmanabad District	6
4	Suhas U. Dhanav & Dr. Madan Suryawanshi	Study of Impact of Migration with Special Reference to Mumbai City	9
5	Dr. Tukaram Gajar & Mr. Narayan Pazade	Population & Food Crops: A Correlative Study with Reference to Jalna District	12
6	Dr. Pathre U.B. & Bhimrao T. Gaikwad	Distribution of Agriculture Produce Market Centers in Aurangabad District	15
7	Gaikwad Vipul Trimbakrao	A Case Study of Groundwater Information in Osmanabad District	17
8	Miss Nayana Gavli	Water Management For Sustainable Development	19
9	Ghule Namdeo Subhash & Dr. Madan Suryawanshi	Climate Change, Water Scarcity & Its Impact On Agriculture in Beed District (MS)	22
10	Dr. M.V. Suryawanshi, Mr. Hulpalle S.D. & Mr. Khadake V.V.	Assessment of Watershed Development in Ausa Tahsil	24
11	Mr. Jadhav Santosh Tukaram & Dr. Kalgapure A.A.	Study of General Landuse of Tribal Region in Trimbakeshwar Tehsil in Nashik District	27
12	Mr. Namdev V. Kachare & Dr. M.V. Suryawanshi	A Geographical Analysis of Ground Water Resources in Parbhani district	31
13	Dr. Kakde A.B. & Dr. Khan A.I.	A Geographical Study of Market Cycles in Ahmednagar District	35
14	Kendre Rameshwar Dhondiba	Agriculture Importance in India	37
15	Dr. Khade S.S.	Development of Urban Climatology	40
16	Kiran Dilip Khalangre & Dr. M.V. Suryawanshi	Water Demand and Distribution by Municipal Corporation Latur City	44
17	Md. Raza Khan	Soil and Water Conservation in Maharashtra: An Overview	46
18	Dr. S. H. KHAN	Use of Sustainable Natural Resources and Sustainable Development	51
19	Dr. Kharde V.N.	Population Study of Rahata Taluka of Ahmednagar District	54
20	Dr. Baliram P. Lahane & Mr. Shivanand T. Jadhav	RAIN WATER HARVESTING UNDER THE SCHEME OF "JALYUKT SHIVAR" ABHIYAN IN AURANGABAD DISTRICT	56
21	Dr. Gajhans D.S., Mr. Lihinar V. L. & Mr. Pawar R.S.	Analysis of Soil Physical Parameters	60

National Conference on "Water & Soil Management for Sustainable Development" organized by Dept. of Geography, Dr.B.A.M. University, Aurangabad (21 March, 2017)

अनुक्रमिका

1.	Rainwater harvesting - "A Effective Tool for Groundwater Management in Maharashtra State"	11
2.	RAINWATER HARVESTING TECHNIQUES	17
3.	RAINWATER HARVESTING: NEED FOR FUTURE WATER CONSERVATION	27
4.	Geographical Case Study of Female literacy in Aurangabad District	30
5.	Rain water harvesting in Onemga & Lohura Tahsil for the Scheme of "JALYUKT SHIVAR" Abhiyan	34
6.	BALIRAM P. Shivanand Tanujirao Jadhav	38
7.	"The need of rain water harvesting for future water conservation"	42
8.	A Study of River Pattern in Beed District : A Geographical View	45
9.	Role of rain water harvesting in human life	51
10.	ROLE OF WIND ENERGY IN WATER HARVESTING	54
11.	SHOUKAT AKIR, DR. BHALSHING R.R.	56
12.	NEED OF RAIN WATER HARVESTING	56
13.	Rain water harvesting and Natural Resources Management : The Case of Babhugaon Village	59
14.	CRITICAL STUDY OF FLOOD WATER IN OSMANABAD DISTRICT	63
15.	"Trend of Development of Towns in Ahmednagar District with Help of Remote sensing and GIS : A case study of Shrigonda Town"	69
16.	Sustainable water management and rain water harvesting: A Case Study of Bajjarvalhegaon Village	74
17.	Dr. Sunil Khande bharad.	78
18.	Status of Irrigation in Yavatmal District	83
19.	Water Resource and Agriculture Development : In Kajj Tehsil, Beed	87
20.	SPATIAL ANALYSIS OF GENERAL LANDUSE PATTERN IN LATUR DISTRICT	92
21.	IMPACT OF LITERACY ON SEX RATIO IN JALNA DISTRICT - A GEOGRAPHICAL ANALYSIS	93
22.	Shaikh Sameena Firdos Israil	97
23.	"TOWARDS UNDERSTANDING OF RESEARCH METHODS IN GEOGRAPHY" PROF. KENDRE VIJAY NARAYAN	104
24.	DR. KHADE SOMNATH SARANGHAR	104
25.	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN INDIA ECONOMY	104

RAIN WATER HARVESTING UNDER THE SCHEME OF "JALYUKT SHIVAR" ABHIYAN IN AURANGABAD DISTRICT

Dr. Balliram P. Lahane

Head & Associate Professor,
Department of Geography,
Govt. College of Arts & Science, Aurangabad

Mr. Shivanand T. Jadhav

Head & Assistant Professor,
Department of Geography,
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda

Abstract:

Water is essential for all life; there were a number of tools to manage water. The purpose of the rain water harvesting is to support and promote the conservation and management of water. Water has become a highly precious resource. There are some places where a barrel of water costs more than a barrel of oil. Water is various processes leading to their degradation particularly in Maharashtra as well as Marathwada region. The increasing pressure of population, however, deforestation, indiscriminate use of Industrial Sector, exploitation of ground and surface water resources. The water table is going down abnormally and if the problem is not given a serious look, then the future generations may have to face severe crisis of water. Water in its totality is not a scarce resource, but when we consider its usable quantum, it becomes a scarce resource. With always increasing pressure of population and its always increasing demand, particularly for agriculture, industry and domestic purpose, water resource are getting degraded, posing a serious ecological problem. Hence, it is necessary to develop strategies for conservation and improvement of resources. In this situation Rain water harvesting / watershed area development and management become a key of sustainable development. In this research paper watershed management has become the main intervention for water natural resource management. Recently Maharashtra Government has launched the project JALYUKT SHIVAR Abhiyan to protect and conserve the rain water and environment, but also contributes to livelihood security. The importance of Jaluykt Shivar Abhiyan as a conservation programme is being recognized, only for Maharashtra. In Aurangabad district is rain water harvesting/ watershed area development methods information has been gathered. Aurangabad district natural rainy water is collected and conserve through construction of cement and earthen stop dams, work of nullahs, lake, percolation tanks, village tanks, K.T. weir, dams, forest dam and digging of farm pond. There is lack of Rain water harvesting methods in human habitat and Agricultural areas also. The Project aims to villages free of water scarcity.

KeyWords: Jaluykt Shivar, percolation tanks, K.T weir, farm pond, Canal.

INTRODUCTION:

The manifestation of climate change in the form of extreme weather events is not a new challenge to Maharashtra. On the State, high climate variability and drought have always been endemic to the monsoon belt. Specifically Marathwada region is just coming out of the worst drought in 40 years. Hence, the government of Maharashtra has launched the project Jaluykt Shivar Abhiyan. The primary purpose of this scheme is to encourage implement rain water harvesting and use for water conservation and storage. watershed structures (Rain water harvesting) in the Aurangabad District is typically deepening and widening of streams, construction of cement and earthen stop dams work of nullahs, percolation tanks, and farm ponds, in addition to the many private dug wells for irrigation. Important functions of watershed structures (Rain water harvesting) are to recharge groundwater aquifers and facilitate water for drinking and irrigation. In addition to the many irrigation wells in the district, we found that farms ponds are a particular important asset for the farmers as a facility for storage of water. The stored water can be used for irrigation in times of no or low rainfall. Farm ponds help recharge groundwater.

Aurangabad fall in the agro-climatic zone known as the Marathwada region in central Maharashtra plateau. Most farmers in the district are small or very small-scale farmers. Low access to irrigation, combined with drought proneness, falling groundwater levels, and uneconomic land holding sizes, reflect the vulnerability of the region to climate change.

STUDY AREA:

Aurangabad is capital of Marathwada. Aurangabad district of Maharashtra state is part of South-West India is selected for this research project. Aurangabad situated at 19°18' north to 20°36' north latitude and 74°40' east to 75°36' east longitude. Aurangabad total area is 10,107 sq km. which is state's 3.28 per cent. With Aurangabad, Pathan, Gangapur, Vaijapur, Kannad, Khultabad, Sillod, Soygaon and Fulambri these are 9 tehsil and 1344 villages are there. 766 villages are water shortage affected there. In this regard till last year what watershed area development methods has been adopted and their statistics and collected water methods has been studied.

Objective of Study

- General objectives of the present research paper is
  - To take information about different works completed through the implementation of Jaluykt Shivar Abhiyan.
  - To comparative study of work completed in Aurangabad District.

Data Collection and Analysis Methods

The present study is based on investigation, information, about various spot observations. Data will be collected from primary and secondary sources. It was decided to collect maximum information through secondary sources. Secondary data from JSY & Farm Pond beneficiaries were selected randomly based on the availability of list of beneficiaries which is received from the department. Project reports, socio - economic review, gazetteers, reference books, research articles, internet etc. and numerical data information has been analyzed.

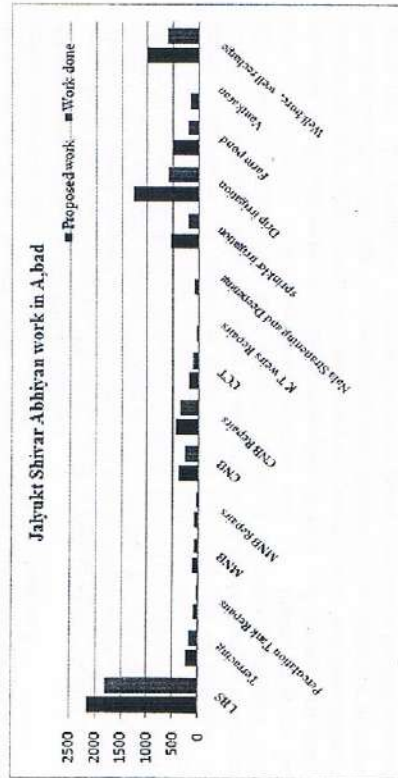
Advantageous of the Jaluykt Shivar Abhiyan

In the state of Maharashtra, Almost 82% area is dryland while 52% area is drought-prone. Almost 82% area in the state is dryland while 52% area is drought-prone. There are 2234 villages where groundwater level dropped for more than 2 Metre and drought situation were declared in 19059 villages from 22 districts in the year 2014-15. This 'Jaluykt Shivar' campaign needs to be implemented in these locations on priority. Also, provisions should be made to ensure water scarcity situation is not created in future in the remaining part of the state. In the State inconsistency of rains in the very times of crop growth and discontinuity of rains create drought-like situation and agriculture field is heavily impacted. Considering irrigation facilities in the state, factors mainly challenging development of state are - limited irrigation facility, large coverage of drought-prone area, large proportion of poor and downgraded land, increasing uncertainty in the agricultural field due to uneven, unpredictable, and intermittent rainfall. For last four decades, heavy ups and downs have been observed in the production of crops on dryland in the state. Less availability of water is a major factor responsible for this situation. To make water available for assured farming and for drinking, solutions under water conservation if strategically designed and implemented in integrated manner with coordination of all departments, provision for drinking water and protected irrigation for crops can be definitely made. This 'Jaluykt Shivar' campaign needs to be implemented in these locations on priority. Also, provisions should be made to ensure water scarcity situation is not created in future in the remaining part of the state. Jaluykt Shivar Abhiyan is a flagship program of Government of Maharashtra to provide long term and sustainable solutions to the water scarcity and unreliability problem faced by rural communities.

Work of the Jalyukt Shivar Abhiyan
 Aurangabad District

Sr. N.	Work Category	Aurangabad District	
		Proposed work	Work done
1	LBS	2150	1807
2	Terracing	230	189
3	Percolation Tank Repairs	67	36
4	MNB	103	96
5	MNB Repairs	80	48
6	CNB	375	257
7	CNB Repairs	428	376
8	CCT	170	115
9	K T weirs Repairs	31	27
10	Nala Straighting and Deepening	67	18
11	sprinkler irrigation	525	228
12	Drip irrigation	1275	586
13	Farm pond	509	208
14	Vanikaran	160	20
15	Well/bore, well recharge	982	615
	Total	7152	4656

Source: jysa official website

The collection of rainwater and harvesting it for everyday use has an ample number of exciting benefits. After observations it's found that the work done under the Project of Jalyukt shivar Abhiyan are mostly 65.10% completed in district. The table 1 From the above observation of the table we can say that numbers of rain water Harvesting Methods use of Jalyukt shivar Yojana in Aurangabad District. Most of the work in the district realize that you have been studying above table of CNB (87.85%). After Studying the table of district it is found that LBS (2150), Drip Irrigation (1275) & Well/bore, well recharge (982) related work is granted more old KT Weir repairs or MNB repairs has less consideration in the scheme.

Conclusion:

Jalyukt Shivar Abhiyan Project biggest benefit that you will find is reduced dependency on water storage dams. The collected rainwater can be used for many different purposes around the home. This includes laundry, washing dishes and more. This would prevent groundwater depletion and augment ground water table. Rainwater harvesting systems are cost effective, provide high quality water, and reduce dependence on wells. The surplus rainwater can also be used to recharge ground water aquifer through artificial recharge techniques. It helps to reduce soil erosion as by capturing rainwater, the flow of storm water is reduced which can also water problem.

Comparing the both tehsil for LBS, Terracing, Farm pond and many other like as Percolation Tank Repairs, MNB Repairs, CNB Repairs, K T weirs Repairs and Nala Straighting and Deepening. Maximum use of farm Pond in Lohara tehsil 29% farm pond are in lohara tehsil of total district.

References:

1. Dr. Narendra Jadhav (July, 2008) "Farmers Suicide and Debt Waiver an Action Plan for Agricultural Development of Maharashtra", Government of Maharashtra.
2. D. K. Sonowal and K. K. Satapathy (2014) Integrated Watershed Development – A Sustainable Approach for Resource Conservation and Management, ICAR Research Complex for NEH Region, Umiam, Meghalaya.
3. Jagdish Rana, S S Mukharjee(2010)- watershed treatment model documentation
4. Hemant Belsare, Prof. Milind Sohoni (May 2015):Field visit report- Parbhani April 2015- Centre for Technology Alternatives for Rural Areas (CTARA), Indian Institute of Technology, Bombay.
5. Surendra Kumar (2013) Consequences of Watershed Degradation, Himalaya Publication house, Jaipur.
6. Watershed Development And Management
7. AFC India Ltd. (Oct. 2013): Impact Assessment Study of RKVY Farm Ponds in Maharashtra.
8. Government Of India, Agriculture Department(2011), Agriculture Census 2010 -11
9. Priya Sangameshwaran (2005) Equity in watershed development: A case study in western Maharashtra.
10. www.jysa.geo.in
11. www.mahaagrec.com

Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

NAAC Reaccredited 'B'

One Day Multi-Disciplinary National Seminar

On

Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature,
Commerce, Science and Sports in India

4th February 2017

CERTIFICATE

This is to certify that Dr. / Prof. / Mr. / Smt. Shivanand T. Jadhav of
Shri Sant Gajanan Mahavidalaya, Khorda has participated in the
One Day Multi-Disciplinary National Seminar on "**Recent Trends in Social Science, languages, Literature, Commerce,
Science and Sports in India**" organised by Night College of Arts and Commerce, Kolhapur on 4th February 2017
He / She Presented a Paper entitled Advantages of Farm Pond Adoption in
Talma District.

Convener

Dr. S. J. Farakte

Co-Convener

Dr. S. P. Suryawanshi

Coordinator

Prof. A. A. Kamble

Principal

Dr. S. B. Patil

Council of Education's

Proceedings of Multi-Disciplinary National Seminar On

Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature,
Commerce, Science and Sports in India

4th February 2017

Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

ISBN-978-81-930943-3-4

	Suryawanshi V.S. Shri Chhatrapati Shivaji College, Omerga, Dist. Osmanabad.	135	
60	NEED OF ENHANCING AND SUSTAINING AGRICULTURAL" Dr. Narke. S.Y Jamkhed Mahavidyalaya, Jamkhed, Dist- Ahmednagar	138	
61	E-commerce Chavan Shivkanya Subrao Art, Commerce & Science, Mahila mahavidilya, Tasgaon	141	
62	ADVANTAGES OF FARM POND ADOPTION IN JALNA DISTRICT Shivanand T. Jadhav Shri Sant Gajanan Mahavidhyalaya, Kharda.	144	
63	POPULATION GROWTH OF MARATHWADA REGION: A GEOGRAPHICAL ANALYSIS Dr. M. T. Musande Jawahar Arts, Science and Commerce College Anadur, Dist. Osmanaba	146	
64	OVERVIEW OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN INDIA Dr. S. S. Sawant and Dr. P. K. Gaikwad, Shri Chhatrapati Shivaji College, Omerga. (M.S.)	149	
65	Psychological Factors Influencing On Voters Behaviour Prof. A.M. Gaingade Gopal Krishna Gokhale College, Kolhapur	151	
66	Experimental learning – a recent trend in legal education. Prof. Asmita Prajakt Patil Shahaji Law College, Kolhapur	153	
67	Online Shopping Behaviour of Under-Graduate College Teachers- A Study with reference to Dakshina Kannada District Mrs. Avitha Maria Quadras Government First Grade College, Kavoor, Mangaluru	Dr. Santhosh Pinto Government First Grade College; Haleyangadi, Mangaluru	156
68	"Rural water supply Programme for Rural Development" Prof. B N Kamble Venktesh Mahavidyalaya Ichalkaranji	158	
69	"A STUDY OF CURRENT TRENDS IN RETAILING IN INDIA" Prof. Deshpande Dhanashree Sham, Smt. Mathubai Garware Kanya Mahavidyalaya, Sangli	160	
70	Ergonomics In Sports: The Importance Grip Strength Analysis. Dr. Sharad Bansode DRK Commerce College, Kolhapur	Dr. Monica Sanandam KIT's College Of Engineering, Kolhapur	162
71	LANDUSE AND LAND COVER ANALYSIS OF SOLAPUR DISTRICT BY USING GIS AND RS TECHNOLOGY Dr. Harish Bhanudas Tipe Vasundhara Kala Mahavidyalaya, Jule Solapur	163	
72	Importance of Knowledge Management and Human Resource Prof. Sunanda. S. Kadam D.R.K College Of Commerce, Kolhapur.	166	
73	"MANAGEMENT BY OBJECTIVES OF PUBLIC LIABRARIS" ('MBO' tool) DR. S. K. Kamble M.G. Kanya Mahavidyalaya, Sangli.	169	
74	use of QR code in academic library Kamble Tanaji Laxman DRK College of Commerce, Kolhapur	172	
75	AIDS: ORIGIN, CAUSES AND PREVENTIVE MEASURES Shri. J.K. Sasane T.K. Kolekar Arts and Commerce college, Nesari	175	
76	Plight of Elderly women in India Dr. Lidwin Dias, College of Social Work, Nirmala Niketan, Mumbai	177	
77	The issue of castes and challenge before urbans in maharashtra Prabhakar R. Nisargandh Shri. vijaysinha yadav college pethvadgaon, kolhapur	180	
78	Plasticity of Motor Control Systems Demonstrated by yoga Training Prof. Ramchandra patil College of Arts Kowad, Chandgad.	Prof. Ganesh Sinhasane A.C & S. Mahila Mahavidyalaya Tasgaon	182
79	NEED FOR REHAULING 'TEACHING AND EVALUATION SYSTEM' IN LEGAL EDUCATION: PROBLEMS POSED AND ANSWERS SOUGHT Praveen Patil,		

ADVANTAGES OF FARM POND ADOPTION IN JALNA DISTRICT

Shivanand T. Jadhav

Shri Sant Gajanan Mahavidhyalaya, Kharda.

ABSTRACT:-

The manifestation of climate change in the form of extreme weather events is not a new challenge to Maharashtra. On the Stat, high climate variability and drought have always been endemic to the monsoon belt, Specifically Marathwada region is just coming out of the worst drought in 40 years. Hence, the government of Maharashtra has since the past few years been giving subsidy to poor farmers who intend to construct a farm pond on their land. The primary purpose of this scheme is to encourage farmers to implement rain water harvesting and use the pond for water storage. In Jalna district farmers build ponds for many reasons, Irrigation, water for livestock, fire protection, erosion control, aquaculture, wildlife value, recreation and aesthetics are but a few.

Farm pond is the most important and promising technology in the watershed management. Farm ponds would help the farmers for on farm water management by using stored water for tacking the drought or dry spells during the season which are common. Water farm ponds can serve domestic and livestock water supplies as well as irrigation for high-value crops and vegetables. Paper presents an innovative approach of watershed development using farm-pond. After the implementation of farm-pond based watershed development project during 2007-08 to May 2012 whole ecosystem and agriculture (cropping pattern, crop Production) scenario has been changed in the area. Availability of water for drinking and agriculture, establishment of orchards and agro forestry in farmlands, increase in overall agricultural production and creation of local self-employment are some visible impacts.

INTRODUCTION:

Marathwada is characterized as a 'frequently drought prone area', where drought can be expected every 6 to 10 years (Shewale and Kumar 2005). During the years 1875–2004, it has experienced drought 18 times, including the two years of successive drought in 1984 and 1985. Geo hydrology is critical for managing scarce water resources in a drought situation. Jalna district in Marathwada has a semi-arid climate with an average annual rainfall of 729.7 mm, and an average monsoon from June to September with rainfall of 606.4 mm. Jalna district is underlain by basaltic lava flows and alluvium. The main rivers flowing through Jalna district are the Godavari and its tributaries, Purna and Dudhana. Yet, in many of the villages in the district, groundwater is the main source of water, and groundwater has special significance for agricultural development and irrigation in the district.

Watershed structures in the Jalna District are typically check dams, percolation tanks, and farm ponds, in addition to the many private dug wells for irrigation. In addition to the many irrigation wells in the district, we found that farms ponds are a particular important asset for the farmers as a facility for storage of water. The stored water can be used for irrigation in times of no or low rainfall. Farm ponds help recharge groundwater locally in cases where they are constructed without plastic line so that water percolates into the ground. In the Jalna district, our impression is that the ponds are mainly built with plastic linen and used for irrigation directly. The farm ponds depended on getting the water from

Somewhere and they are filled with rainwater directly and/or water from nearby wells or rivers, nalas. During field work in September, we did experience that some farmers did not finalize the construction of farm pond as "there was no water anyway". For groundwater recharge purposes, percolation tanks are built rather than farm ponds.

Jalna District falls in the agro-climatic zone known as the Central Maharashtra plateau. Most farmers in the district are small or very small-scale farmers (81%), with a few medium-scales (18%), as is evident from the distribution of land holdings and type of farmers. shows that net sown area constitutes 77 per cent of the total geographical area of the district, indicating the overwhelming importance of agriculture to the district's economy. However, only 13 per cent of the area is irrigated and 42 per cent has undergone substantive watershed development which indicates the climate sensitivity of agricultural livelihoods. Low access to irrigation, combined with drought proneness, falling groundwater levels, and uneconomic land holding size, reflect the vulnerability of the region to climate change. The principal crops of this area are cotton in the kharif (monsoon) season; sorghum (jowar) in the rabi (winter) season, and perennial orchards of sweet lime (mausumbi). Dairy farming is an important source of livelihood in a few villages such as Warudi, where a private milk collection centre was set up five/six years ago.

STUDY AREA:

Jalna District approximately situated at the center part of Maharashtra state of India and in northern direction of Marathwada region. Specifically between 19°1' north to 21°3' north latitudes and 75°4' east to 76°4' east longitude. Jalna was formerly Jalna District erstwhile a part of Aurangabad district was formed on 1st May 1981 by carving out Jalna, Bhokardan, Jafarabad, Ambad tehsils of Aurangabad district and Partur tahsil of Parbhani district. Jalna district covers an area of 7,612 sq kms, wich is 2.47 of the total state area.

Objective of Study

- General objectives of the present research paper is
- Focus on the advantageous of the Farm Pond adoption in Jalna district.
  - Examining indicates the disadvantages of Farm Pond adoption in Jalna district.

Data Collection and Analysis Methods

Appraisal of primary data was done through questionnaires addressed at farmers through direct interviews. Relevant secondary data were collected from various sources including District, Agriculture Officers, Taluka Agriculture Officers and local gram panchayats.

Methodology and Sampling

The present study is based on investigation, information, about various spot observations. Data will be collected from primary and secondary sources. It was decided to collect maximum information through secondary sources. Secondary data from Farm Pond beneficiaries were selected randomly based on the availability of list of beneficiaries which is received from the department. Project reports, socio - economic review, gazetteers, reference books, research articles, internet etc. and numerical data information has been analyzed.

Advantageous of the Farm Pond

The Farm Pond study will help to such development by providing empirical evidences. Government of Maharashtra tried to increase irrigation

through various sources like development of Dams, canals, drip and sprinkler irrigation, watershed, bore well, Farm Ponds etc. There has been variation in the adoption of the various irrigation development schemes amongst the Divisions of the State. The impact assessment of the Farm Pond Programme under Rastriya Krishi Vikas Yojna (RKVY) is presented and discussed in this Research Paper.

The table focuses on the advantageous of the Farm Pond adoption at Overall Level. At overall level, the 100 per cent Farm Pond Beneficiaries responded that the Farm Pond water is used for protective irrigation. It is followed by the 86.25 per cent Farm Pond Beneficiaries uses water for Kharif crops during interruptions in rains. The 98.85 per cent Farm Pond Beneficiaries uses Farm Pond water as drinking water of livestock animals. It has also increased water level (36.68 per cent). Other secondary uses of water are increase in water filtration in salty land (1.43 per cent) further.

Disadvantageous of the Farm Pond

The table indicates the Disadvantages of Farm Pond adoption in Jalna district. In the Jalna district as whole, the 93.98 per cent Farm Pond Beneficiaries have mentioned about the loss of area in construction of Farm Pond. The 2.01 experienced water logging problem in farm. Amongst the Districts, the highest number of farmers i.e. 100 per cent Farm Pond Beneficiaries from Ghansawangi and Mantha have mentioned disadvantage of area loss. In Jafrabad Tahsil, the 3.03 percent Farm Pond Beneficiaries mentioned about water logging problem. Majority of the Farm Pond Beneficiaries have quoted that the area is lost in construction of Farm Pond (93.98 percent).

Conclusion:

- 1) In addition to the major advantages experienced, it is also resulted in creating additional supportive very small extent.
- 2) New activity is commenced and of which fisheries found cases.
- 3) Likewise advantages, the beneficiaries also expressed that there were disadvantages which noticed after the construction.
- 4) One of major such disadvantage expressed was loss of land for farming (93.98%). The others are insignificant as these will happen as special cases like overflow to farms, not in a position to use stored water, not in a position to store water due to break, repairs, wild animals entering into the fields and damaging the crops etc.

References:

1. **Agriculture Census Division (2015)** "Agriculture Census-2010-11", Department of Agriculture & Cooperation Ministry of Agriculture, New Delhi.
2. **AFC India Ltd. (Oct. 2013):** Impact Assessment Study of RKVY Farm Ponds in Maharashtra, Director, Soil Conservation & Watershed Management Commissioner of Agriculture, Maharashtra Shasan, Pune.
3. **K.S. Reddy, Manoranjan Kumar, K.V. Rao (Oct. 2012)** "Farm Ponds: A Climate Resilient Technology for Rainfed Agriculture", Director, Central Research Institute for Dry land Agriculture, Hyderabad.
4. **Dr. Narendra Jadhav (July, 2008)** "Farmers Suicide and Debt Waiver an Action Plan for Agricultural Development of Maharashtra", Government of Maharashtra.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal®

V **i** **d** **y** **a** **w** **a** **r** **t** **a**

January 2018

Special Issue On
Impact of GST on Indian Economy

Editor

Dr. Ganesh Deshmukh
Dr. Bapu G. Gholap

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

UGC Approved
Sr.No.62759

Vidyawarta®

January 2018
Special Issue

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

UGC Approved
Jr.No.62759

Jan. To March 2018
Special Issue

Editor

Dr. Deshmukh Ganesh

Dr. Babu g. Gholap

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.”

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Good and Services Tax and Inflation in Indian Economy Shri Waghamare Ambadas Namdeo	61
15) Impact of GST on Import and Export of India Dr. S. N. Waghule	63
16) Impact of GST on Textile Industry Dr. A. B. Malshikare	67
17) Impact of GST on Trader Dr. D. B. Borade	69
18) Impact of GST on Consumer in India Mr. Nirmal Vijay D.	71
19) Goods and Service Tax in India: Concept and Benefits Prof. Maharudra Bibhishan Khose, Mr. Santosh Shriram Sirsat	75
20) Nature of GST and its Advantages and Disadvantages Dr. Khiste Onkar Balkriishna.	79 ✓
21) To Study of Goods and Services Tax (GST) and Its Impact on Common Man Dr. Sanjay B. Shinde	85
22) GST in India: An Overview Dr. Sonal A. Ubale, Dr. Krutika Khandare	87
23) Impact of GST on Agriculture Sector Dr. Lalit Babasaheb Golde	89
24) Impact of GST on Agriculture sector of India Dr. Kundan M Patel, Dr. V. A. Kharde, Dr. Vipul B. Patel	91
25) Impact of GST on Indian Economy, Business and Industry Prof. Prakash Deshpande, Dr. Ashok Mane	95
26) Impact of Goods & Service Tax on Service Sector Mr. Patole Vijay Marshal, Dr Irole Sandip Vitthal	98
27) Impact of GST and National Agriculture Market on Indian Economy Mr. Pravin Bhausahab Vikhe, Dr. Sambhaji Gopala Shinde	100
28) Advantages and Disadvantages of Goods & Service Tax Dr. Markande Madan Rambhau	103

be-impact-of-GST-on-Indian-economy

8. Dani, S. (November 20, 2016). A Research Paper on an Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy. Business and Economics Journal, 6.

9. Poonam, M. (2017). GOODS AND SERVICES TAX IN INDIA: AN. 6th International Conference on Recent Trends in Engineering, Science and Management, 9.

10. Sinha A (2016) Impact of GST on various sectors in India. Business world.

20

Nature of GST and its Advantages and Disadvantages

Dr. Khiste Onkar Balkriishna.

Dept. of Economics,
Shree Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. A'Nagar.

*****

Abstract:-

Every tax system is important for the government and public because tax is a source of revenue of the government which is levied on public so it is affected to economic conditions of the People, when any tax will be started or levied on the public at that time government should think very seriously about the tax system because it is not only affected to economic condition of consumers but also it is affected to the economy like employment, production etc. so we should think about principles of taxation, in the sense of this perspective of new tax system which is known as GST is better than old tax system which was very complicated so that it is replaced with GST which is very simplified tax system. Due to new tax system Indian economy will be breathing freely.

Key Words:-

GST, Principle of taxation, Advantages of GST, Disadvantages of GST, Economic theory.

Brief History of GST:-

Introduction of the Value Added Tax (VAT) at the Central and the State level has been considered to be an important step forward in the globe of indirect tax reforms in India. If the VAT is a major improvement over the pre-existing Central excise duty at the national level and the sales tax system at the State level, then the Goods and Services Tax (GST) will indeed be an additional

important perfection – the next logical step – towards a widespread indirect tax reforms in the country. Initially, it was conceptualized that there would be a national level goods and services tax, however, with the release of First discussion Paper by the Empowered Committee of the State Finance Ministers on 10.11.2009, it has been made clear that there would be a “Dual GST” in India, taxation power both by the Centre and the State to levy the Taxes on the Goods and Services. Almost 150 countries have introduced GST in some form. While countries such as Singapore and New Zealand tax virtually everything at a single rate, Indonesia has five positive rates, a zero rate and over 30 categories of exemptions. In China, GST applies only to goods and the provision of repairs, replacement and processing services. GST rates of some countries are given below. Countries like Australia, France, Canada, Germany, Japan, Singapore, Sweden, New Zealand Rate of GST 10%, 19.6%, 5%, 19%, 5%, 7%, 25%, 15% World over in almost 150 countries there is GST or VAT, which means tax on goods and services. Under the GST scheme, no distinction is made between goods and services for levying of tax. In other words, goods and services attract the same rate of tax. GST is a multi-tier tax where ultimate burden of tax fall on the consumer of goods/ services. It is called as value added tax because at every stage, tax is being paid on the value addition. Under the GST scheme, a person who was liable to pay tax on his output, whether for provision of service or sale of goods, is entitled to get input tax credit (ITC) on the tax paid on its inputs.

Objectives of research paper:

1. To create awareness in readers.
2. To find out the relationship between

principles of taxation and GST.

Objective of GST:-

One of the main objectives of GST

would be to eliminate the cascading impact of taxes on production and distribution cost of goods and services. The exclusion of cascading effects i.e. tax on tax will significantly improve the competitiveness of original goods and services which leads to beneficial impact to the GDP growth. It is felt that the GST would serve a superior reason to achieve the objective of streamlining indirect tax regime in India which can remove cascading effects in supply chain till the level of final consumers only when all such above mentioned indirect taxes are completely included in GST. It is understood that alcohol, tobacco and petroleum products will not be enclosed by GST as alcohol and tobacco are considered as Sin Goods, and governments do not like to allow free trade on these property.

Updated list of goods and services taxed under various GST slabs: -

According to Economic Times Nov 28, 2017, The GST Council in its 23rd meeting on November 10, 2017 recommended widespread changes in the Goods and Services Tax (GST). The council has decided to keep the highest 28% tax on luxury and sinful items as a result 177 items have been shifted to the 18% bracket. GST on many items has also been reduced. The government has categorized items in five major slabs - 0%, 5%, 12%, 18% and 28%.

No tax (0%)

Goods:

No tax will be imposed on items like jute, fresh meat, fish chicken, eggs, milk, butter milk, curd, natural honey, fresh fruits and vegetables, flour, besan, bread, Prasad, salt, bindi. Sindoor, stamps, judicial papers, printed books, newspapers, bangles, handloom, Bones and horn cores, bone grist, bone meal, etc.; hoof meal, horn meal, Cereal grains hulled, Palmyra jaggery, Salt - all types, Kajal, Children's' picture, drawing or coloring books, Human hair, Khadi purchased from Khadi and Village Industries

stores, Clay idols, brooms, Cotton seed oil cake, Charkha, Guar meal, hop cone, certain dried vegetables, unworked coconut shell and fish, and bangles of lac /shellac.

Services

Hotels and lodges with tariff below Rs 1,000, grandfathering service has been exempted under GST. Rough precious and semi-precious stones will attract GST rate of 0.25 per cent, admission to "protected monuments", and 0.25% Rough industrial diamonds including unsorted rough diamonds to face 0.25% instead of 3% GST.

5% GST:

Goods:

Items such as fish fillet, apparel below Rs 1000, packaged food items, footwear below Rs 500, cream, skimmed milk powder, branded paneer, frozen vegetables, coffee, tea, spices, pizza bread, rusk, sabudana, kerosene, coal, medicines, stent, lifeboats, Cashew nut, Cashew nut in shell, Raisin, Ice and snow, Bio gas, Insulin, Agarbatti, Kites, Postage or revenue stamps, stamp-post marks, first-day covers, Branded food, walnuts, dried tamarind, roasted gram, Dhoop batti, Corduroy fabric, saree fall, Paper mache items, Oil cakes, Duty Credit Scrips, Cotton quilts (quilts not exceeding Rs 1000 per piece), corals, Rosaries and prayer beads, Hawan samagri, Grass, leaf and reed and fibre products, including mats, pouches, wallets, mangoes sliced dried, Khakra and plain chapati / roti, branded Namkeens, Ayurvedic, Unani, Siddha, Homeopathy medicines; Paper waste or scrap; Real Zari; Plastic waste, parings or scrap; Rubber waste, parings or scrap; Hard Rubber waste or scrap; Paper waste or scrap; Real Zari; Cullet or other waste or scrap of Glass; E-Waste; Biomass briquettes; Desiccated coconut, Narrow woven fabric including cotton newer [with no refund of unutilized input tax credit; Idli and dosa batter; Finished leather; chamois and composition leather; Coir cordage and ropes, jute twine, coir products; Fishing net and

fishing hooks; Worn clothing; Fly ash brick; aircraft tyres, puffed rice chikki, flour of potatoes, chutney power, fly sulphur recovered in refining crude and fly ash.

Services

All restaurants, restaurants of hotels with room tariff of less than Rs 7,500, Food parcels, Textile job work, Transport services (Railways, air transport); Supply of e-waste

12% GST:

Goods:

Apparel above Rs 1000, frozen meat products, butter, cheese, ghee, dry fruits in packaged form, animal fat, sausage, fruit juices, Bhutia, namkeen, Ayurvedic medicines, tooth powder, agarbatti, coloring books, picture books, umbrella, sewing machine, cellphones, Ketchup & Sauces, All diagnostic kits and reagents, Exercise books and note books, Spoons, forks, ladles, skimmers, cake servers, fish knives, tongs, Spectacles, corrective, Playing cards, chess board, carom board and other board games, like ludo, rubber band, Wood, stone, metals, marble idols, Table and kitchenware, Batters, including idli / dosa batter, Textile caps, sprinklers, Cotton quilts (quilts exceeding Rs 1000 per piece), Statues, statuettes, pedestals, ceramic articles, porcelain items, ornamental articles, bells, gongs, non-electric of base metal, animal carving material, synthetic filament yarn, such as nylon, polyester, acrylic, etc; artificial filament yarn, such as viscose rayon, Cup ammonium; Sewing thread of manmade staple fibers; Yarn of manmade staple fibers;

On Nov 10, 2017, these items have been shifted from 18% to 12% tax bracket: Condensed milk, Refined sugar and sugar cubes, Pasta, Curry paste, mayonnaise and salad dressings, mixed condiments and mixed seasoning, Diabetic food, Medicinal grade oxygen, Printing ink, Hand bags and shopping bags of jute and cotton, Hats (knitted or crocheted), Parts of specified agricultural, horticultural, forestry, harvesting or threshing machinery, Specified parts of sewing

machine, Spectacles frames, Furniture wholly made of bamboo or cane

Services

State-run lotteries, Non-AC hotels, business class air ticket, fertilizers and Work contracts

18% GST:

Goods:-

Most items are under this tax slab which include footwear costing more than Rs 500, Trademarks, goodwill, software, Bidi Patta, Biscuits (All categories), flavored refined sugar, pasta, cornflakes, pastries and cakes, preserved vegetables, jams, sauces, soups, ice cream, instant food mixes, mineral water, tissues, envelopes, tampons, note books, steel products, printed circuits, camera, speakers, Kajal pencil sticks, Headgear and parts thereof, Aluminum foil, Weighing Machinery [other than electric or electronic weighing machinery], Printers [other than multifunction printers], Electrical Transformer, CCTV, Optical Fiber, Bamboo furniture, Swimming pools and padding pools, Curry paste; mayonnaise and salad dressings; mixed condiments and mixed seasonings, Tractor parts, raincoats, Medical grade disposable gloves, Computer monitors (up to 20 inch), Custard powder, Rice rubber rolls for paddy de-husking machine, Kitchen gas lighters, poster Color; Modeling paste for children amusement; Fittings for loose-leaf binders or files, letter clips, letter corners, paper clips, indexing tags and similar office articles, of base metal; staples in strips; aircraft engines On Nov 10 these items were moved from 28% to 18% bracket: Wire, cables, insulated conductors, electrical insulators, electrical plugs, switches, sockets, fuses, relays, electrical connectors Electrical boards, panels, consoles, cabinets etc for electric control or distribution Particle/fiber boards and ply wood. Article of wood, wooden frame, paving block Furniture, mattress, bedding and similar furnishing Trunk, suitcase, vanity cases, brief cases, travelling bags and other

hand bags, cases Detergents, washing and cleaning preparations Liquid or cream for washing the skin Shampoos; Hair cream, Hair dyes (natural, herbal or synthetic) and similar other goods; henna powder or paste, not mixed with any other ingredient; Pre-shave, shaving or after-shave preparations, personal deodorants, bath preparations, perfumery, cosmetic or toilet preparations, room deodorizer Perfumes and toilet waters Beauty or make-up preparations Fans, pumps, compressors Lamp and light fitting Primary cell and primary batteries Sanitary ware and parts thereof of all kind Articles of plastic, floor covering, baths, shower, sinks, washbasins, seats, sanitary ware of plastic Slabs of marbles and granite Good.

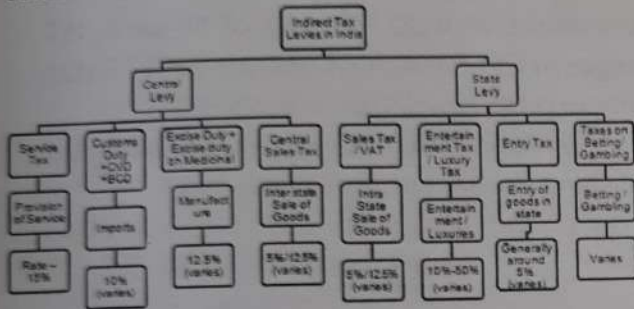
Nature of Indian GST and Economic theory:-

The relation between economic theories and taxation system is a very important for the ideal taxation system of any country to the welfare of State. On the basis of above illustration we can say that, the government should follow or accept the principle of the division of tax burden. Taxation should be share amongst the members of the society so as to conform to the principle of justice and equity and that this equity criterion will be satisfied, if the tax burden is appropriation, According to their relative ability to pay regarding to the this principal, government follow through GST, because various slabs of GST burden is divided as per consumers capacity to pay; like tax burden (0%) excluded essential goods which are important for lower income group oppositely which are luxury goods these are included upper GST slab. Government clears that the things or goods and services that are included in particular GST slab. So that picture is clear that lower income group is included under the lower group and higher income group included higher GST slab. We have observed that the principle of Optimal taxation or equity approach of Taxation...

Advantages of GST:-

Indian economy freely breathing Due to GST Because It is free from complicated tax system, Many taxes are included under the one umbrella (GST) We can imagine complicated tax system following chart;

Web of taxes & Rates of old tax system

- GST is a transparent tax and also reduces number of indirect taxes. GST will not be a cost to registered retailers therefore there will be no hidden taxes and the cost of doing business will be lower.

Benefit people as prices will come down which in turn will help companies as consumption will increase. There is no doubt that in production and distribution of goods, services are increasingly used or consumed and vice versa

- Separate taxes for goods and services, which is the present taxation system, requires division of transaction values into value of goods and services for taxation, leading to greater complications, administration, including compliances costs.

- In the GST system, when all the taxes are integrated, it would make possible the taxation burden to be split equitably between manufacturing and services.

- GST will be levied only at the final destination of consumption based on VAT principle and not at various points (from manufacturing to retail outlets).

- This will help in removing economic distortions and bring about development of a common national market. GST will also help to build a transparent and corruption free tax administration.

Disadvantages of GST:-

However, like everything else, all is not smooth sailing for GST and there are some obvious disadvantages of GST for businesses and end consumers which we will discuss in detail here.

- **Higher Tax Burden for Manufacturing SMEs**

Small businesses in the manufacturing sector will bear most of the brunt of GST implementation. Under the existing excise laws, only manufacturing business with a turnover more than Rs. 1.50 crores have to pay excise duty. However, under GST the turnover limit has been reduced to Rs. 20 lakh thus increasing the tax burden for many manufacturing SMEs.

- **Increase in Operating Costs**

Most small businesses do not employ professionals and prefer to pay taxes and file returns on their own to save costs. For GST though, as it is a completely new tax system, they will require professional assistance. While this will benefit the professionals, the small businesses will have to bear the additional costs of hiring experts. Also, businesses will need to train their employees in GST compliance increasing their overhead expenses.

- **Change in Business Software**

Most businesses use accounting software or ERPs for filing tax returns which have excise, VAT, and service tax already incorporated in them. The change to GST will require them to change their ERPs, too, leading to increased costs of purchasing new software and training employees.

- **Increase in Taxes will Increase Prices**

Currently, some sectors like the textile industry are exempted from taxes or pay low tax. GST has only 4 proposed tax rates of 5%, 12%, 18%, 28%. Thus, for many sectors the tax burden will increase which in turn will increase the price of the final goods.

- **Registration in Multiple States**

GST requires businesses to register in all the states they are operating in. This will

increase the burden of compliances.

• **Problems Faced by E-commerce**

Nowadays, many SMEs operate through their own online shopping websites or through third party websites to sell to different parts of India. Under GST, they will be required to register for all the states. Not only that, they will not be eligible for composition scheme and will be required to pay taxes like any large organization. E-commerce facilitators are now required to collect TCS under GST which will lead to increased complications and compliances.

• **Composition Scheme is Not Available for Many Businesses**

Composition scheme is available for only businesses selling goods. It is not available to service providers or for online sellers. This sets SMEs at par with large organizations in an unfair move.

• **No Anti-Inflationary Measures**

Every country that follows GST experienced a hike in inflation when they first introduced it. They countered the inflation by keeping tabs on prices and initiating anti-profiteering measures at the retail level to protect consumers from price swindling.

Conclusion:-

• Government has followed to GST as per principle of economics theory or principle of taxation.

• Change is definitely never easy. It is important to take a leaf from global economies that implemented GST and overcame the teething troubles to experience the advantages of having a unified tax system, easy input credits, and reduced compliances.

• Once GST is implemented, most of the current challenges of this move will be a story of the past. India will become a single market where goods can move freely and there will lesser compliances to deal with for businesses.

References:-

1. Economic Survey; 2016-17
Government of India Ministry of Finance

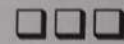
Department of Economic Affairs Economic
Division January, 2017.

2. Economic times, 28 November 2017.

3. GST and the States; Sharing Tax
Administration a Sarvar Allam Vol. 51, Issue No.
31, 30 Jul, 2016

4. Press Information Bureau
Government of India Ministry of Finance, IST
Changes in GST Rates for Goods and IGST Rates
on Imports of Goods, 06-October-2017.

5. Public Finance, H.L. Bharatiya, vikas
publishing house, pvt. ltd. Delhi, 1997

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC B⁺⁺ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001 : 2015 Certified, Green Audited College

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE IN ENGLISH

ON

IMPORTANCE OF CRITICISM

CERTIFICATE

This is to certify that Prof. Sanjay Holambe

of Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda, Dist. Ahmednagar has participated
in the National Conference in English on "Importance of Criticism" on Saturday, 2nd February, 2019 and
presented paper on Criticism in Poetry.

Prof. M. C. Talware

Head, Dept of English & Coordinator

Dr. S. R. Nimbore

Principal & Convenor

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

Special Issue- 105 (B)

IMPORTANCE OF CRITICISM

Guest Editor :

Dr. Sopan Raosaheb Nimbore

Principal,
ATSPM's Arts, Commerce and Science College,
Ashti, Dist. Beed.

Executive Editor of the Issue :

Prof. Murlidhar Chokhoba Talware

Associate Professor & Head, Dept. of English,
ATSPM's Arts, Commerce and Science College,
Ashti, Dist. Beed.

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Associate Editors of the Issue :

Dr. Abhay Balbhim Shinde

ATSPM's Arts, Commerce and Science College,
Ashti, Dist. Beed.

Dr. Shivaji Ravsaheb Pawar

Bhagwan Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed.

Dr. Sajjan Dnyandeo Gaikwad

Anandrao Dhonde Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed.

Prof. Narendra Trimbak Gawali

Dept. of English, S.K. Gandhi College,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed.

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Importance of Criticism	Prof. M. C. Talware	05
2	A Homage to Henrick Ibsen	Dr. Aparna Mahajan	08
3	Feminist Literary Criticism : The Creative Turn	Prof. Vaishali Aher	13
4	Social Realism in Indian English Fiction with Special Reference to the Novels of Bhabani Bhattacharya	Dr. Shivaji Pawar	16
5	Psychological Analysis of Tendulkar's 'Silence' 'The Court is in Session' and 'A Friends Story'	Dr. Sajjan Gaikwad	18
6	Post-Colonial Impact on Children and Women Indeborah Ellis Fiction.	Prof. Narendra Gawali	29
7	Indian Drama and Writers : A Critical Analysis	Dr. Kamalakar Jadhav	34
8	A Critical Study of Judith Fetterley's Prologue 'On Politics of Literature'	Dr. Sunil Raut	37
9	The Critical Study of Indian Theater of 20th Century with Reference to Mahesh Dattani	Prof. Kavita Akhade	40
10	Functions of Criticism : Evolution, Interpretation and Explanation	Dr. Shrimant Tonde	45
11	Literary Criticism and Literary Theories	Dr. Abhay Shinde	46
12	Money Madness in Fitzgerald's The Great Gatsby: A Critical Analysis	Dr. A. S. Kalyankar	49
13	Marxist Literary Criticism : An Approach	Prof. B. A. Randive	51
14	Narrative Techniques in Chetan Bhagat's 'One Night At The Call Centre'	Prof. Shailaja Kuchekar	55
15	Criticism of Indian Culture and Philosophy in Khushwant Singh's 'Train to Pakistan'	Prof. N.G. Karale	57
16	Importance of Criticism	Prof. Niranjan Helkar	60
17	A Glance on The Criticism of Arun Joshi's Novels	Dr. Pramod Nile	63
18	Criticism in Poetry	Prof. Sanjay Holambe	66
19	The Use of Psycho-analysis in French Feminism	Prof. Shreekrishna Tidke	69
20	Literary Criticism and It's Role in Fiction	Mr. Pratap Ranshing	71

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Criticism in Poetry

Prof. Sanjay Balasaheb Holambe
Asst. Prof , Dept. of English
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tq. Jamkhed. Dist .Ahmednagar.
Email. ssgmkharda@gmail.com
Mob. 9850670627

Abstract:-

Criticism, or more specially literary criticism which plays a major role in defining, classifying, analyzing, interpreting and evaluating works of literature. Theoretical criticism proposes an explicit theory of literature, in the sense of general principles ,together with a set of terms, distinctions and categories to be applied to identifying and analyzing works of literature , as well as the criteria or norms by which these works and their writers are to be evaluated .

Objectives:-

- 1) To study the importance of criticism.
- 2) To study the importance of criticism in poetry.

'The future of Poetry', Arnold tells his readers, 'Is immense , Because in Poetry our race, as time goes on, will find an ever surer and surer stay'. This radical claim for poetry made in 1880 essay called 'The study of poetry '-is in fact the culmination of claims that Arnold had for decades been making on behalf of what he called 'culture 'and which in a book called *culture and anarchy* . He had defined as 'the best that has been thought and said in the world 'as this makes clear , that 'best' is not necessarily confined to poems, but there is no doubt that he saw poetry as its major repository, the special importance that he accords to poetry is not as surprising as it may now seems. It accurately reflects the status of pre eminent literary genre that it enjoyed in Arnold's time .moreover ,in giving poetry this illustrious, almost sacred, function Arnold builds on ideas that in earlier Nineteenth century had been formulated by romantic poets like P.B. Shelley ,who had attributed a special , visionary status to poetry ,and on a long tradition, going back to the classics, that likewise gives literature , and specially poetry ,special power, it was only natural ,then ,for Arnold to put forward poetry as the major 'embodiment of' culture '.

What does Arnold have in mind with 'The best that has been thought and said in the world'? Strangely enough, Culture and Anarchy is very outspoken, but not very clear on this point. Arnold has no trouble making clear by what forces and in which ways that 'best' is threatened : the evil is summarized by the 'anarchy' of his title, which includes the self centered unruliness of the working class and 'the hideous and grotesque illusions of middle class Protestantism', for Arnold ,poetry probes life more deeply, is more sympathetic towards its immensely various manifestations, and is less self serving than anything else, and so we must turn to poetry to interpret life for us . Because poetry has the power to interpret life, we can also turn to it if we want to be consoled or to seek sustenance. With the persuasiveness of religious explanations seriously damaged, poetry has the unique power of making sense of life, a sense from which we can draw comfort and strength.

For Eliot, poetry –The genre in which he was most interested – was profoundly impersonal. This is not to say that he denied poets the right to express themselves in their poetry, although it would not be difficult to extract that position from his writings. In 'Tradition and Individual Talent', for instance, we find him claiming that the poet has 'not "a personality" to express, but a particular medium'. Eliot's main aim, however, is to deflect his readers' attention from everything he considers of at best secondary importance-the poet's personal or social circumstances, and so on – and to get poetry itself centre stage. Eliot, then, objects to highly emotional outpourings and personal confidences because they tend to focus our attention on the poet rather than the poetry. What is more, from Eliot's perspective they also make for bad and superficial poems. This does not mean that he is against the expression of deep feelings in poetry. However, expressions of profound emotion should not have an autobiographical dimension. Even if the emotion is unquestionably the poet's it should be conveyed in such a way that the poet's private life plays no role in its presentation. What the poet needs to look for, Eliot tells us in 'Hamlet' another easy form, is an 'Objective correlative: 'a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that particular emotion'. Emotion must be conveyed indirectly. The poet's emotion should be invested in such an 'objective correlative', which will then evoke the proper response in the reader. Moreover, emotion must always be kept in check by what Eliot called 'wit', a quality that he required of all poetry and by which he means an ironic perception of things, a awareness of paradoxes and incongruities that poses an intellectual challenge to the reader.

In contrast with this sort of poetry, Eliot's own poetry presents what might – somewhat unkindly – be described as a terse, tightlipped, ironic melancholy that signals in its striking use of images, juxtapositions, inversions, and so on just how intellectually agile and alert it is. It is a poetry that fully demands the reader's close attention. The complexity of its language and form forces us to take it seriously in its own right and makes it difficult to see it in, for instance, autobiographical terms.

The integration of intellect and emotion and, less insistently, of profundity and Playfulness, that Eliot sees as an absolute condition for good poetry drastically limits his list of worthwhile poets. In fact, for Eliot, writing in the 1920s literature had taken a wrong turn more than two centuries before. In 'The Metaphysical poets' he argues that the So-Called 'Metaphysical poets' of the seventeenth century still knew how to fuse thought and feeling, and seriousness and lightness, in their poetry. After their heyday, however, a 'dissociation of sensibility' had set in, in which intellect, emotion, and other formerly integrated qualities had gone their separate ways. For Eliot this had led to poetry that errs either on the one side – sterile rationality, for instance or on the other – excessive emotion or a levity that turns into irresponsibility – and that because of such failures is always condemned to superficiality.

In Richards's hands Eliot's emphasis on the poem itself became what we call practical criticism. In a still fascinating experiment Richards withheld all extra – textual information – no author, period, or explanatory commentary – and asked students (and tutors) to respond to poems that were thus completely stripped of their context. It would be difficult to think up a more text – oriented approach. We are now so familiar with this that it is difficult to imagine how revolutionary Richards's experiment once was.

Since Richards developed his practical criticism – the label was popularized through the title of a book he published in – generations of students on both sides of the Atlantic have

struggled with the assignment to make sense of an unfamiliar and at least initially hostile text. We can therefore now hardly appreciate how his method turned reading into an intellectual challenge. Without the help of the biographical, historical, or linguistic information that readers were used to, interpreting a poem, especially an older one, was a formidable task. This should not obscure the fact that Richards stands firmly in the line of Matthew Arnold and T.S. Eliot regarding the importance of literature and, more in particular, poetry. Like so many young intellectuals of the period, Richards had deep misgivings about a contemporary world which seemed to have lost its bearings. He too, saw in poetry an antidote to the spiritual malaise that seemed to pave the way for chaos. If the moral order would indeed fall apart because of the loss of traditional values that he saw around him, we would, Richards suggested, 'be thrown back, as Matthew Arnold foresaw, upon poetry. It is capable of saving us; it is a perfectly possible means of overcoming chaos'. Poetry, and the arts in general, Could save us because it is there that we find what is truly, and lastingly valuable – what gives meaning to our lives:

Scientific language is for Richards that refers to the real world and makes statements that are either true or false. Emotive language, however, wants to produce certain emotional effects and a certain attitude in those to whom it addresses itself: many, if not most, of the statements in poetry are there is a means to the manipulation and expression of feelings and attitudes, not as contribution to anybody of doctrine of any type whatever. Literature, then, conveys a certain type of knowledge which is not scientific and factual but has to do with values and meaningfulness and which makes of language that expresses and manipulates emotions.

Practical criticism focuses upon the text and the text alone, because of this exclusively textual orientation, it was an ideal programme for teasing out all the opposites thought versus feeling, seriousness versus high spirits, resignation versus anger and so on. Practical criticism became a major instrument in spreading the idea that the best poems created vulnerable harmony- a precarious coherence – out of conflicting perspectives and emotions.

References :-

1. Abram, M.H. A Glossary of literary terms . Seventh edition, 2004.
2. Berten Hans, literary theory, The Basics, Second Edition, 2003.

Ajintha Education Society's

SANT DNYANESHWAR MAHAVIDYALAYA, SOEGAON

Sponsored by

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

In Collaboration with

Maharashtra Sinchan Sahyog, Aurangabad &

Jain Irrigation System Ltd. Jalgaon

A Two Day National Conference on

"Agriculture: Irrigation, Processing Industries & Market System"

Certificate

This is to certify that Prof/Dr./Shri/M/SS Shivanand T. Jadhav
from Sri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Khairda has actively participated /
chaired co-chaired / delivered a Lead Lecture / presented a paper in a Two Day National
Conference on "Agriculture: Irrigation, Processing Industries & Market System" organized
by the Department of Geography scheduled on 13th - 14th October, 2018.

He/She presented a research paper entitled Role of farm pond in changing
Cropping Pattern and Productivity-A case study of Latur dist

Dr. Chatragun Bhore
Convener & Head
Department of Geography

Dr. Pankaj Shinde
Co-Convener
Department of Geography

Dr. Ashok B. Naikwade
Principal / Chief Organizer

Agriculture : Irrigation Processing Industries and Marketing System

Dr. Ashok B. Naikwade
Principal / Editor

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

Dr. Chatragun U. Bhore
Executive Editor

Head - Department of Geography

**Two Days National Conference in Geography
on 13th & 14th October, 2018**

Organized by

**Department of Geography
Ajintha Education Society's
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon**

Proceeding Book

**Agriculture : Irrigation
Processing Industries & Market System**

Chief Editor

Principal Dr. Ashok B. Naikwade

Executive Editor

Dr. Chatragun U. Bhore

Creation's Publication, Aurangabad

INDEX

❖	Foreword ...	...	7
❖	Editorial ...	...	8
1	Agro Processing Industries: Problems and Prospect - Dr. Sarsare S. M., Dr. Karale N. B.	...	11
2	Spatio-Temporal Variation of Cropping Intensity : Tribal District of Nandurbar - Dr. B. S. Patil	...	20
3	Impact and Management of Disaster as a Geographical approach - Dr. Doke Ashok	...	31
4	Urbanization And Environment Concern : A Case Study of Beed City - Dr. Ghuge S.P.	...	38
5	Spatio-temporal Rainfall Distribution In Marahtwada Region - Dr. M. T. Musande	...	44
6	Effect of Global warming on Indian Agriculture - Dr. Somnath Sarangdhar Khade	...	51
7	Irrigation Sources in Osmanabad District A Geographical Review - Dr. Tatipamul R.V	...	64
8	Ground Water Resources and Water Quality: A Case Study of Aurangabad District of Maharashtra - Mahesh Prabhakar Ratnaparkhi	...	72
9	Analysis of Tahsil wise Crop Diversification in Dhule District (M.S.) - Mr. S. R. Adgale, Mr. D.S. Nikumbh	...	89
10	Soil Degradation in India: Causes, Major Threats and Management Options - Balaji Bhimrao Waghmare, Dr. M.V. Suryawanshi	...	95
11	Agriculture: Irrigation, Processing Industries & Marketing System - Dr.D.G.Bhole, Dr. K.H. Nehete, Dr.S.N. Bharambe	...	112
12	Problems of Agriculture in Aurangabad District (MS)- Dr. Gajhans D.S., Dr.Gajar T.D.	...	117
13	Geographical Factor Affecting on Industrial Location in India - Patil Kishor Dadaji	...	123
14	A Study of Crop Combination in Dindori Tahsil of Nashik District, Maharashtra - Mr. Sachin R. Govardhane, Dr. Suresh K. Shelar	...	131
15	Role of Farm Pond in Changing Cropping Pattern & Productivity A Case Study of Latur District - Dr. B. P. Lahane, S.T. Jadhav	...	138
16	Understanding the Ways of Irrigation in Agricultural Fields to Enhance the Production - Prof. Shaikh I.B., Prof. Gaware R.S., Dr. Bhole R.V.	...	146

Role of Farm Pond in Changing Cropping Pattern & Productivity A Case Study of Latur District

Dr. Baliram P. Lahane
associate Professor &
I/C Director,
Pre I.a.s. Training Centre,
Aurangabad.

Shivanand T. Jadhav
assistant Professor,
S.C.S.P.mandals,
Shri Sant Gajanan
Mahavidyalaya, Kharda

ABSTRACT:-

Farm pond is the most important and promising technology in the watershed management. Farm ponds would help the farmers for on farm water management by using stored water for tacking the drought or dry spells during the season which are common. Water farm ponds can serve domestic and livestock water supplies as well as irrigation for high-value crops and vegetables. Paper presents an innovative approach of watershed development using farm-pond. After the implementation of farm-pond based watershed development project during 2007-08 to May 2012 whole ecosystem and agriculture (cropping pattern, crop Production) scenario has been changed in the area. Availability of water for drinking and agriculture, establishment of orchards and agro forestry in farmlands, increase in overall agricultural production and creation of local self-employment are some visible impacts.

Key Word: Farm pond, cropping pattern, productivity.

INTRODUCTION:

Water scarcity is a problem not just in Marathwada region but also in rural areas, where 70 per cent of the population resides. The sustainability of agriculture and burgeoning population has intimate ecological

relationship with water resources. Government of India launched National Watershed Development programme for rain fed areas during 1987-88. Since then massive programmes were taken up to improve and stabilize agricultural production system for rain fed areas under different agro-ecological regions. Irrigation is an important input in cultivation and subsistence of all plant life. A highly efficient and irrigated cropping system alone can sustain agriculture for India's expanding population. Watershed development projects are being implemented on a large-scale in India. In most of the projects conventional practices of soil and water conservation are followed. While certain innovative approaches are being evolved, which have very high potential to replicate in arid and semi-arid regions of the country. One such successful innovative approach of watershed development using farm-pond. the impact of farm ponds, in terms of protective irrigation, increased area under crops, productivity and thus created on socio-economics, and ecology of the region. The impact assessment of the Farm Pond programme under Rastriya Krishi Vikas Yojna is presented and discussed in this Paper.

STUDY AREA:

Latur district is in the Marathwada region in Maharashtra in India, located between 17°52' North to 18°50' North and 76°18' East to 79°12' East in the Deccan plateau. It has an average elevation of 631 meters (2070 ft) above mean sea level. Average rainfall in the district is 600 to 800 mm. This is usually during the monsoon months from July to October. Moderate temperatures are mainly observed. The rainfall is unpredictable in tune with the Indian monsoon. Summers begin from early March to July. Summers are dry and hot.

Administratively the district is divided into ten talukas. These are Latur, Udgir, Ahmedpur, AUSA, Nilanga, Renapur, Chakur, Deoni, Shirur Anantpal, and Jalkot. Latur city is the administrative headquarters of the district. There are around 945 villages in the district. Latur is known all over India for the Quality and Quantity of Pulses that it produces and especially Toor Dall a.k.a. Arhar dal or Pegin Peas. Latur is also a major trading center for Urad, Moong and Channa along with Tur. Also it is known for trading in Oil Seeds mainly Sun-flower and Soya Bean, kardi (safflower), nutcrackers, locks, brassware, milk powder, ginning and pressing. It is also famous for the sugar mills like Manjra, Saker Karkhana, Vikas, Jagruti etc.

Objective of Study

Objective of this study is to assess the impact of farm ponds (Farm Ponds) on crop yield using quantitative approach supplemented by qualitative methods.

- * Examining the impact of Form Ponds on crop yield, input use and cropping pattern.
- * To examine production before and after the Farm pond construction

Data Collection and Analysis Methods

Appraisal of primary data was done through questionnaires addressed at farmers through direct interviews. Relevant secondary data were collected from various sources including district, Agriculture Officers, Taluka Agriculture Officers and local gram panchayats.

Methodology and Sampling

Preparation of sampling design and selection of sample areas, Preparation of the questionnaires, Field work and data collection, Data processing and codification and Data analysis, random sampling method was adopted.

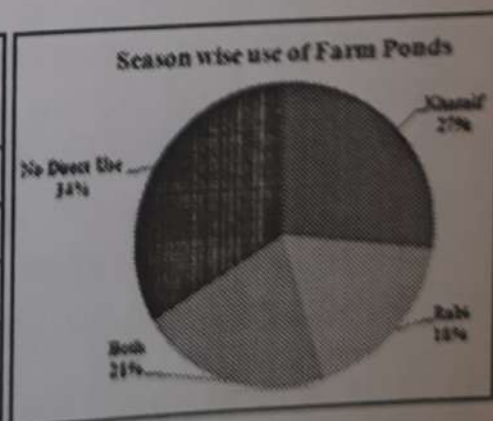
Farm Pond Beneficiaries were selected randomly based on the availability of list of beneficiaries which is received from the department. The sample beneficiaries were selected from all talukas from Latur district from year (2007-2012). Sample Size In all covered 287 sample respondents spread over 90 villages. A comparative approach has been adopted to indentify changes in agricultural systems, productivity and consequently its contribution to farmers. Data on FPs constructed during 2007 to May 2012 have been collected for the entire year (Rabi and Kharif cultivation seasons) both for pre and post conditions.

Season wise use of Farm Ponds

About 21% of beneficiaries are using these ponds for both Kharif and Rabi seasons. Due to availability of rainfall during Kharif only 27% of beneficiaries are providing supplemental irrigation. Only 18% beneficiaries used during Rabi. No Direct Use was reported in 34% cases however used for groundwater recharge or as percolation structures to their existing open and bore wells. The prime irrigation is provided through wells and bore wells. Season wise use findings are presented in table below.

Season wise use

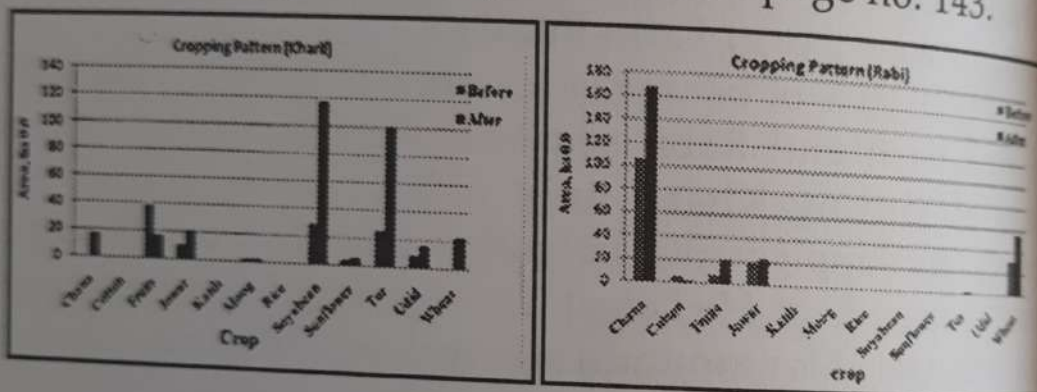
of Farm Ponds	
Kharif	78
Rabi	52
Both	61
No Direct Use	96
Total	287

Increase in Area under Cropping Pattern:

To study the available farm ponds through the medium of RKVY scheme agriculture area of district notice

that farmers have tendency in kharaf season towards chana, soyabean and tur. Similarly production area of chana, soyabean and tur increased by 204.1%, 304.2% and 289.9% respectively after construction of farm ponds but cotton production area has decreased. To examine the rabi season to make valuble changes in production of tur, wheat and fruit, but fruit production increase maximum by 88.6% while as wheat 77.7% and tur 62.5%. Overall changes in the cropping pattern of district cotton production area has decreased at the same time soyabean, tur, wheat and fruit production area has increased. Season wise cropping pattern is presented on page no. 143.

Changes in Crop Productivity

To Study the available farm pond the district cotton production has decreased but in kharaf and rabi season average of crop production is maximum of tur (77.3%) similarly moog (52%), wheat (39.5) and udid (32.3%) production area has increased. Net sown area of soyabean has increased but average production area has decreased by 18%. Crop and season wise productivities are presented on page no 144

Conclusion:

- 1) Use of farm ponds for field irrigation in the Kharif season therefore agricultural production area has increased.
- 2) Availability of irrigation facilities due to farm ponds wheat and fruit production has increased in the rabbi season.

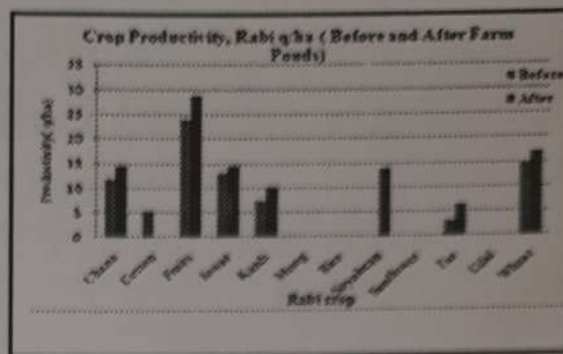
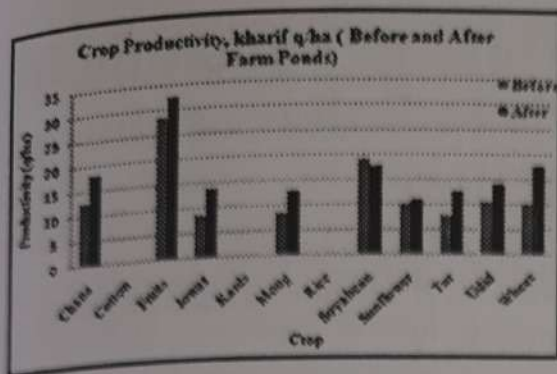
Cropping Pattern, Season wise Area (Before and After Farm Ponds)											
Crop	After(Area, ha 0.0)			Before (Area, ha 0.0)			% Change				
	Kharif	Rabi	Total	Kharif	Rabi	Total	Kharif	Rabi	Total		
Chana	17.1	167.8	185	0.8	106.1	107	204.1	58.1	72.9		
Cotton	0	1.5	1.5	0	6	6	0	-75	-75		
Fruits	17.4	20.8	38.2	38.2	7.7	45.9	127	88.6	104		
Jowar	20.5	21.9	42.4	10	20.4	30.4	105.7	7.1	39.4		
Kardi	0	0.6	0.6	0	0.5	0.5	0	12.5	12.5		
Moog	2	0	2	1.2	0	1.2	64.4	0	64.4		
Rice	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
Soyabean	117.2	0.5	118	29	0	29	304.2	0	306		
Sunflower	5.3	0	5.3	3.2	0	3.2	66.1	0	66.1		
Tur	100.1	1.3	101	25.7	0.8	26.5	289.9	62.5	283		
Udid	16.6	0	16.6	8.8	0	8.8	88.6	0	88.6		
Wheat	22.2	56	78.2	0.5	31.5	32	4333	77.7	144		

Source: RKVY Report Oct 2013

Crop Productivity, q/ha (Before and After Farm Ponds)

Crop	Before(Area, ha)			After(Area, ha)			% Change		
	Kharif	Rabi	Average	Kharif	Rabi	Average	Kharif	Rabi	Average
Chana	12.5	11.8	12.2	18.1	14.5	16.3	44.5	22.8	34
Cotton	0	5.4	5.4	0	0	0	0	-100	-100
Fruits	28.3	23.9	26.1	32.4	28.6	30.4	13.7	19.6	16.4
Jowar	8.5	13	10.8	13.7	14.5	14.1	60.8	11.7	31.2
Kardi	0	7.5	7.5	0	10	10	0	33.3	33.3
Moog	8.3	0	8.3	12.7	0	12.7	52	0	52
Rice	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Soyabean	19.1	0	19.1	17.7	13.8	15.8	-7.3	0	-18
Sunflower	10.2	0	10.2	11	0	11	8	0	8
Tur	7.6	3.1	5.4	12.6	6.4	9.5	65.8	105	77.3
Udid	10.5	0	10.5	13.9	0	13.9	32.3	0	32.3
Wheat	10	14.7	12.4	17.7	16.8	17.3	76.9	14.2	39.5

Source: RKVY Report Oct 2013

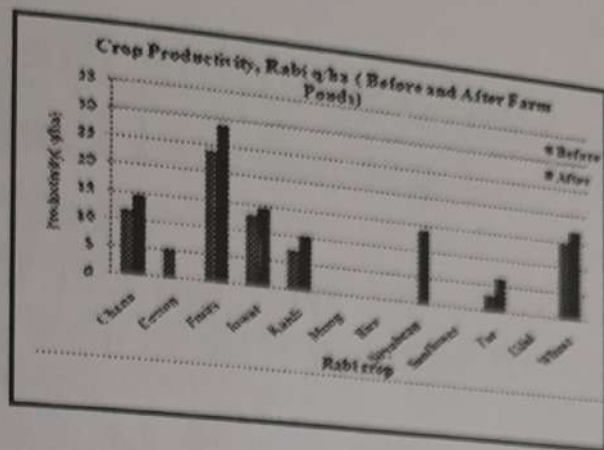
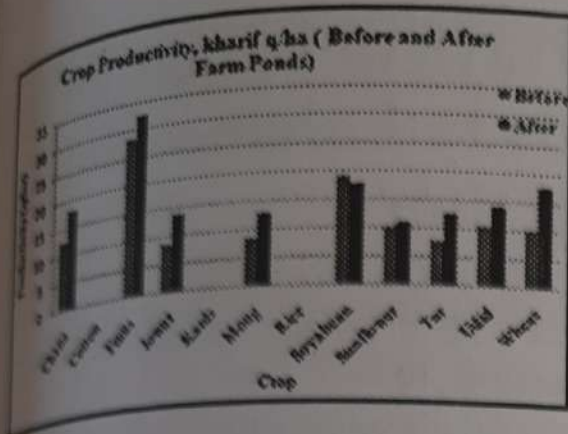

- 3) The ratio (34%) of un users of farm ponds for field irrigation has maximum in the district.
- 4) Due to farm ponds irrigation facilities has increased and farmers have tendency to take minimum water requirement crops therefore tur, wheat and soyabean production has increased.
- 5) In the district due to warm and dry climate and adverse condition difficulties arise in the rice production.
- 6) Farmers have inclined to soyabean and tur production due to local market demand and oil and dal mill industries.

References :

1. AFC India Ltd. (Oct. 2013) "Impact Assessment Study of RKVY Farm Ponds in Maharashtra", Director, soil conservation & watershed management commissioner of agriculture, Maharashtra shasan, Pune.
2. B. Mishra(July 1998) "A successful case of participatory watershed management at Ralegan Siddhi Village in district Ahmednagar, Maharastra, India", Deccan Geographer.

* * *

- 3) The ratio (34%) of un users of farm ponds for field irrigation has maximum in the district.
- 4) Due to farm ponds irrigation facilities has increased and farmers have tendency to take minimum water requirement crops therefore tur, wheat and soyabean production has increased.
- 5) In the district due to warm and dry climate and adverse condition difficulties arise in the rice production.
- 6) Farmers have inclined to soyabean and tur production due to local market demand and oil and dal mill industries.

References :

1. AFC India Ltd. (Oct. 2013) "Impact Assessment Study of RKVY Farm Ponds in Maharashtra", Director, soil conservation & watershed management commissioner of agriculture, Maharashtra shasan, Pune.
2. B. Mishra(July 1998) "A successful case of participatory watershed management at Ralegan Siddhi Village in district Ahmednagar, Maharashtra, India", Deccan Geographer.

* * *

Shri Chhatrapati Shikshan & Arogya Prasarak Mandal's
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar.

Two days Interdisciplinary Seminar on
"Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra"
(21st & 22nd December, 2018)

Sponsored by
**Quality Improvement Programme
Savitribai Phule Pune University, Pune.**

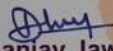

CERTIFICATE

This is to certify that, Mr./ Mrs. /Prof. Dr. Jadhav Shivanand Tanajirao
of Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda
Tal. Jamkhed, Dist. A' Nagar
has Resource Person / Chaired the session / participated / Presented a Research Paper entitled.....
'Jayakwadichya Panyasathi Marathwadyatil Chalvali.'
..... in State Level

Interdisciplinary seminar on **"Political History of peasant- Workers Movements in Maharashtra".**

Hence this is certified.

Dhananjay Jawalekar
Co-Convener
(Asst. Prof. in History)

Nakul Khawale
Convener
(Asst. Prof. in Politics)

Dr. Mohan Gulve
Principal
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya,
Kharda

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December - 2018

SPECIAL ISSUE- 79

Political History of Peasant - Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M. N. Gulve

Principal,

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This journal is indexed in:

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. संजय गायकवाड व प्रा. जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा. महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा. विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा. शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ. जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा, ऊस, भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ. जे. एम. बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ. बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा. धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह: ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-९९)	प्रा. दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा. नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ. आर. आर. बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ. उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु. सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महेमूद शेख हलिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ. बी. के. शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ. जे. एम. बोचरे श्री के. डी. पल्लेवार	218
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन. डी. नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोंढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी.

प्रा. शिवानंद तानाजीराव जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग

श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा.

सारांश :-

जायकवाडी धरणाच्या निर्मितीपासून मराठवाडा विरुद्ध नगर-नाशिक अशा पध्दतीचा पाणीवाद निर्माण झालेला होता. महाराष्ट्रातील महत्वाचे म्हणून गणले जाणारे व मराठवाडा विभागाचे भवितव्य ठरणारे धरण म्हणून जायकवाडी नावारूपाला आले मात्र त्यानंतरच्या काळात धरणाच्या वरच्या टप्प्यात असंख्य बंधारे व धरणे झाल्याने जायकवाडी धरणात येणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण घटले. या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना-लोकप्रतिनिधींना सतत संघर्ष करावा लागतो. अनेक मंडळे प्राधिकरणे नेमुन कायदे करून ही हा वाद मिटलेले नाही. त्यामुळे त्यावर प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

❖ प्रस्तावना :-

भविष्यात पाण्यावरून युद्धे होतील असे अनुमान फार पूर्वी कुणी काढले तेव्हा ती अतिशोक्ती वाटत असावी, मात्र सध्या सर्वत्र सुरू असलेले पाणीतंटे बघितले की त्याची सत्यता दिसून येते. व पाण्यावरून तिसरे महायुद्ध होईल की काय अशी शंकाही मनात निर्माण होते. अलीकडच्या काळात कमी होत चाललेले पर्जन्याचे प्रमाण, पर्जन्यातील लहरीपणा, पर्जन्यातील खंड याचा परिणाम शेती, उद्योगाबरोबर सामान्य माणसावर सुद्धा होताना दिसतो.

चालू वर्षी मराठवाड्यातील पर्जन्याचे प्रमाण, त्यातील खंड, परतीच्या पावसाची गैरहजेरी या कारणामुळे विभागातील धरणे पूर्ण क्षमतेनी भरली नाहीत. खरिप व रब्बी पिकांचे उत्पादन घटले. भर पावसाळ्यात पिण्याच्या पाण्यासाठी टँकरचा वापर सुरू झाला यावरून मराठवाडा विभागात नेहमीप्रमाणे परत दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली. यातून नेहमीप्रमाणे पाऊस कमी झाला की पाण्यावरून निर्माण होणारा वाद निर्माण झाला. गोदावरी खोऱ्यातील पाण्यासाठी नगर-नाशिक विरुद्ध मराठवाडा हा वाद तिब्र झाला. उर्ध्व खोऱ्यातील येणारे पाणी जागो जागी अडवले जात असल्याने मराठवाड्याला आपल्या हक्काच्या पाण्यापासून वंचीत राहवे लागते ते हक्काचे पाणी मिळविण्यासाठी वेळोवेळी येथील जनतेला संघर्ष करावा लागतो वेळप्रसंगी न्यायव्यवस्थेचे दार ठोठावावे लागते.

धरणातील ७० टक्के पाणी शेतीसाठी २० टक्के पाणी उद्योगासाठी तर १० टक्के पाणी पिण्यासाठी वापरले जात असल्याने मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचा जायकवाडी धरण / नाथसागर तारणहार ठरलेला आहे. त्यातील हक्काच्या पाण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेकवेळा आंदोलने करावी लागतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधात जायकवाडी धरणासाठी हक्काचे पाणी मिळावे म्हणून शेतकऱ्यांनी उभारलेल्या चळवळीचा वा आंदोलनाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

बिजसंज्ञा :- समन्यायी, पाणी वाटप, हक्क, जायकवाडी.

अभ्यासक्षेत्र :-

जायकवाडी धरण गोदावरी नदीवर औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण तालुक्यात असून हे धरण १९० २९। ५२।। उत्तर अक्षवृत्तावर व ७५० २२। ७१।। पूर्व रेखवृत्तावर आहे. धरणाची लांबी ९९९७.६७ मीटर असून उंची ४१.३ मीटर आहे. धरणाचे एकूण क्षेत्रफळ ३५० वर्ग कि.मी. असून २९०९ दशलक्ष घनमीटर पाणी याठवण क्षमता आहे. मातीचा भराव व दगडी बांधकाम करून हे S आकाराचे प्रकल्प निर्माण करण्यात आलेले आहे.

मराठवाड्यातील औरंगाबाद जालना, परभणी, नांदेड व बीड जिल्ह्यातील शेती या प्रकल्पामुळे जलसिंचनाखाली आलेली आहे.

❖ संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) जायकवाडी धरणासाठी उपलब्ध होणाऱ्या हक्काच्या पाण्यासाठी केल्या गेलेल्या आंदोलनाचा अभ्यास करणे.
- २) हक्काचे पाणी मिळविण्यासाठी केल्या गेलेल्या प्रयत्नांची माहिती मिळवणे.

❖ गृहितके :-

जायकवाडी धरणासाठी हक्काचे पाणी मिळवण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेक आंदोलने करावी लागली.

❖ संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला असून ज्यामध्ये जलसंपदा विभागाचे शासकीय आदेश, अहवाल, विविध वर्तमान पत्रातील लेख, बातम्या, संदर्भ ग्रंथ, मासिके व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.

मिळालेल्या सांख्यिकीय आकडेवारीचे पृथक्करण करून विविध सांख्यिकीय पध्दतीचा वापर करण्यात आला व मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषणात्मक पद्धतीने सादरीकरण करण्यात आलेले आहे.

❖ विषय विवेचन :-

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये पैठण तालुक्यातील जायकवाडी (नाथसागर) धरण हा मराठवाड्यासारख्या वारंवार दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी एक वरदान आहे. या प्रकल्पामुळे मराठवाड्यातील पाच जिल्ह्यांना नवसंजीवनी मिळालेली आहे.

गोदावरी नदीवर असलेल्या या प्रकल्पाचे भूमिपूजन १९६५ मध्ये होऊन १९७६ मध्ये हा प्रकल्प लोकार्पण करण्यात आला. मातीमध्ये बांधलेल्या धरणाचे २७ दरवाजे कॉक्रीटीकरणपासून निर्माण करण्यात आलेले आहेत. या प्रकल्पावर शासनाने १९८४ मध्ये जलविद्युत प्रकल्प उभारला.

मराठवाड्याची भाग्यरेषा असलेल्या या प्रकल्पाची पाणी साठवण क्षमता २९०९ दशलक्ष घनमिटर इतकी आहे. या प्रकल्पामुळे औरंगाबाद, जालना, परभणी, नांदेड, बीड आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील सुमारे ३ लाख ७६ हजार हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आलेली आहे. या प्रकल्पाचे एकूण २१ हजार ७५० चौ. कि. मी. पाणलोट क्षेत्र आहे. १९७६ पासून २०१८ पर्यंत म्हणजे ४२ वर्षात हे धरण केवळ १८ वेळा भरले.

औरंगाबाद, जालना अंबडसह २०० पाणीपूरवठा योजना या प्रकल्पावर असून औरंगाबाद मधील उद्योगांनाही यातून पाणी पुरवठा केला जातो या शिवाय परळी येथील औष्णिक विद्युत केंद्रालाही नाथसागरातून पाणी पुरवठा केला जातो. या प्रकल्पाचे बुडीत क्षेत्र ३५ हजार चौ. कि. मी. आहे. प्रकल्पातील पाणी सुमारे २०८ कि.मी. डाव्या आणि १३२ कि.मी. उजव्या कालव्यामधून शेतीसाठी पोहचविले जाते.

वरील प्रमाणे मराठवाड्यासाठी महत्वपूर्ण असलेल्या प्रकल्पाचे पाणी नाथसागराच्या वरच्या टप्प्यात निर्माण झालेल्या अनेक धरणांमध्ये व बंधान्यामध्ये अडविली जात असल्यामुळे नाथसागरात पाण्याची आवक कमी प्रमाणात होऊ लागली. याविषयी मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ, मराठवाडा जनता विकास मंडळाच्या माध्यमातून अनेक शेतकरी, लोकप्रतिनिधींनी जायकवाडीच्या पाण्यासंदर्भातील संकटांकडे वारंवार सरकारचे लक्ष वेधण्याचे काम केले. जायकवाडी प्रकल्प उभारणीपासून विरोधाची भूमिका घेणाऱ्या नगर-नाशिक मधील साखर सम्राट लोकप्रतिनिधींच्या दबावामुळे शासनाने पाणी प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केले होते. त्यातून राज्यातील निर्माण झालेल्या

जलसंपत्तीतील बेस्तीला शिस्त लावण्यासाठी २००५ मध्ये महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाचा कायदा करण्यात आला. कायदा अस्तित्वात आल्यानंतरही जायकवाडी पाणी प्रश्न सोडविण्यासाठी फारसे प्रयत्न झाले नाहीत त्यामुळे २०१२ मध्ये राज्यात निर्माणा झालेल्या दुष्काळी स्थितीत मराठवाडा होरपळत असताना मराठवाड्यातील जनतेसाठी २००५ च्या कायदानुसार मराठवाड्याला पाणी सोडण्याची मागणी केली. त्या मागणीकडे गांभिर्याने लक्ष न दिल्याने पाण्याचा तंटा/प्रश्न प्राधिकरणासमोर व नंतर मा. उच्च न्यायालयासमोर गेला त्यामुळे शासनाने पाण्याच्या समन्यायी वाटपासाठी एच. टी. मेंढेगिरी समिती स्थापन केली. समितीने गोदावरी खोऱ्यातील पाण्याचा अभ्यास करून २०१३ ला आपला अहवाल सादर केला. समितीने आपल्या अहवालामध्ये पाणी वाटपाचे सुत्र ठरवून दिल्याने पाण्याचा वाद संपेल असे वाटले होते.

या समितीने ठरवून दिलेल्या सुत्रानुसार पहिल्या स्थितीत जायकवाडी धरणात ३७ टक्के जलसाठा असल्याचा मुळा, प्रवरा, गंगापूर, दारणा पालखेड या धरण समुहातील जलसाठा ४९ टक्के ते ७३ टक्के असावा. या स्थितीनुसार पाहीले असता मराठवाडा विभागात या वर्षी झालेल्या अत्यल्प पर्जन्यामुळे व धरणात झालेल्या पाण्याच्या कमी आवकामुळे विभागातील बहुतांशी धरणे कोरडी पडली आहेत. पावसाळ्यात जायकवाडीतील उपयुक्त जलसाठा केवळ ४९ टक्के होता. त्यात दुष्काळी परिस्थिती उद्भवल्यामुळे खरिपासाठी रोटेशन द्यावे लागल्याने जायकवाडी धरणातील पाणीसाठा अत्यंत खालवल्याने वरिल धरणातून जायकवाडीसाठी पाणी सोडण्याची मागणी परत समोर आली.

समन्यायी पाणी वाटपानुसार जायकवाडी धरणात नगर व नाशिक जिल्ह्यातील धरण समुहात पाणी सोडणे अपेक्षित होते पण मागील ४० वर्षा पासुनचा नगर नाशिक जिल्ह्यातील लोकप्रतिनिधिंचा शेतकऱ्यांचा विरोध परत जायकवाडीला सोडण्यात येणाऱ्या पाण्याच्या विरोधात ऊफाळून आल्याने मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना - जनतेंना आपल्या हक्काच्या पाण्यासाठी परत आंदोलने करावी लागली. व काही प्रमाणात का होईना जायकवाडी धरणात हक्काचे पाणी मिळवता आले.

यासाठी मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी / लोकप्रतिनिधिंनी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती खालील प्रमाणे आहे.

- महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरणाने समन्यायी पाणीवाटप धोरणानुसार २०१६ मध्ये मराठवाड्याला पाणी सोडण्याचा निर्णय दिला होता. या वेळेस ही नाशिक-नगरकरांनी विरोध करत या निर्णयाच्या विरुद्ध नाशिककरांनी कायदेशिर लढाई लढण्यासाठी कोर्टात धाव घेतली. त्या वेळेस न्यायालयाने समन्यायी पाणी वाटप धोरणानुसार मराठवाड्याला हक्काचे पाणी सोडण्याची मागणी मान्य केली.
- १२ सप्टेंबर २०१८ रोजी राज्य सरकारने शासन निर्णय काढून जायकवाडीच्या पाण्याचे फेर नियोजन केले.
- १६ ऑक्टो. २०१८ समन्यायी पाणी वाटप कायदानुसार जायकवाडी धरणातील १७२ दशलक्ष घनमिटर पाण्याची जुट भरून काढण्यासाठी जायकवाडी धरणात अहमदनगर व नाशिक जिल्ह्यातील धरणातून सहा ते सात टीएमसी पाणी सोडण्याचा निर्णय पाटबंधारे मंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आला.
- २० ऑक्टो. २०१८ नाशिक पाणी बचाव समितीची स्थापना व त्याद्वारे मुंबई उच्च न्यायालयात हस्तक्षेप याचिका दाखल करण्याची तयारी तसेच ०३ ऑक्टो. २०१८ रोजी महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण आयोगाच्या पाणी नियोजन समितीच्या बैठकीत नेवासा पाणी बचाव कृती समितीने तक्रार दाखल केल्यामुळे मुळा धरणातून जायकवाडीस पाणी सोडण्यास स्थगिती.
- २२ ऑक्टो. जायकवाडीच्या हक्काच्या पाण्यासोबत समन्यायी पाणी वाटप द्यावे यासाठी औरंगाबाद येथे तापडी या नाट्य मंडळात सर्वपक्षीय शेतकऱ्यांची व लोकप्रतिनिधिंची बैठक.

- २३ ऑक्टो. जायकवाडी धरणात उतरुन राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या वतीने मराठवाड्याला हक्काचे पाणी सोडण्यासाठी आंदोलन व तसेच रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (डेमोक्रेटिक) यांच्या वतीने सिंचन भवनासमोर (औरंगाबाद) शेतकऱ्यांचे आंदोलन.
- २३ ऑक्टो. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाचे जायकवाडी धरणासाठी ८.९९ टीएमसी पाणी सोडण्याचे आदेश.
- २४ ऑक्टो. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाने नाशिक मधुन ३.३४ टीएमसी पाणी सोडण्याच्या निर्णयाच्या विरोधात नाशिककरांनी मुंबई हायकोर्टात तीन याचिका दाखल केल्या.
- २५ ऑक्टो. जायकवाडीसाठी पाणी सोडण्याविरोधातील याचिकेवर तातडीने सुनावणी घेण्यास उच्च न्यायालयाचा नकार, सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचे आदेश.
- ३० ऑक्टो. जायकवाडी धरणात हक्काचे पाणी सोडण्यासाठी विधान परिषदेत मराठवाड्यातील आमदार आक्रमक झाले.
- ३० ऑक्टो. नगर-नाशिक मधील धरणातील पाणी जायकवाडीत सोडण्याविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात गेल्याने विधान सभेतील विरोधी पक्ष नेते राधाकृष्ण विखे पाटील यांच्या वाहनांचा ताफा जालना औरंगाबाद रस्त्यावर शेतकऱ्यांनी व राष्ट्रवादीच्या युवक काँग्रेसच्या पदाधिकाऱ्यांनी आडवीले.
- ३१ ऑक्टो. जायकवाडी धरणासाठी ९ टीएमसी तात्काळ पाणी सोडण्याचे सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश.
- ०१ नोव्हें. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास मंडळाने जायकवाडी धरणासाठी नगर-नाशिक धरण समुहातून ८.९९ टीएमसी पाणी सोडण्याचे आदेश दिले.
- २१ नोव्हें. २०१८ पर्यंत जायकवाडी धरणात अवघे २.७ दशलक्ष घनमीटर पाणी पोहचले.

❖ निष्कर्ष :-

- १) जायकवाडीच्या हक्काच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील जनतेला वारंवार आंदोलने करावी लागतात.
- २) विविध प्राधिरणाच्या निर्माती नंतर व अनेक कायदे करुनही नगर-नाशिक जिल्ह्यातील लोकांची मराठवाडा विभागासाठी पाणी सोडण्याची मनस्थिती होत नाही.
- ३) वारंवार होणाऱ्या विरोधामुळे जायकवाडी धरणात वेळेत पाणी दाखल होण्यास अडचणी निर्माण होतात.
- ४) सततच्या दुजाभाव भूमिकेमुळे मराठवाडा विरुद्ध नगर-नाशिक पाणी वाद पेटत आहे.

❖ उपाययोजना :-

पाणी हा प्रत्येकासाठी जिव्हाळ्याचा विषय बनलेला असुन तो विकासाचा प्रमुख घटक असल्याने पाण्यावरून केवळ जायकवाडीचाच पाणी वाद निर्माण झालेला नसून संपूर्ण महाराष्ट्रात अशा प्रकारे वाद निर्माण झालेले आहेत. उजनी धरणावरून पूर्ण विरुद्ध सोलापूर दरम्यानही वाद सततउ फाळुन येताना दिसतो.

या वादावर तोडगा काढायचा असेल तर गोदावरी खोऱ्यातील नव्हे तर राज्यांतर्गत पाण्याचे फेरवाटप करण्याशिवाय पर्याय नाही. तोडग्यासाठी राजकीय, प्रशासकीय इच्छाशक्ती गरजेची आहे. पाणी वाटप करताना प्रदेश, जिल्हा, तालुका यांच्या सिमामध्ये न अडकता कृषी हवामान शास्त्राच्या आधारावर संपूर्ण राज्यची विभागणी करावी लागेल. संबंधीत विभागातील पिक प्रारूप, पिक उत्पादकता, जलसिंचनच्या पध्दती, औद्योगिक वसाहती व पाणीपुरवठा योजनांचा अभ्यास करुन पाण्याचा ताळेबंद मांडावा लागेल व त्यानुसार पाण्याचे समन्यायी पाणी

वाटपाचे काटेकोर पालन करावे लागेल तरच या कृषीप्रधान महाराष्ट्रातील शेतीचा विकास होऊन दुष्काळाचे शाप लाभलेल्या मराठवाड्याचे प्रश्न मार्गी लागतील.

संदर्भसूची :-

- १) डॉ. संभाजी खराट -जायकवाडी प्रकल्प, संकेत प्रकाशन, सातारा.
- २) डॉ. विलास खंदारे - प्रकल्पग्रस्त समस्या आणि उपाय -चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ३) अरविंद जोशी - दुष्काळाशी दोन हात, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर.
- ४) दै. लोकमत - दि. १५,१६,१७ - ऑक्टोबर २०१८
- ५) दै. लोकसत्ता - दि. १६ ऑक्टोबर २०१८
- ६) दै. महाराष्ट्र टाइम्स - दि. ३० ऑक्टोबर २०१८
- ७) महाराष्ट्र जलसंपदा विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ

ANNAPURNADEVI VIDYA PRASARAK SANSTHA SANCHALIT,
LATE. ANNASAHEB PITAMBAR SHANKAR WADILE ARTS COLLEGE

THALNER, TAL. SHIRPUR, DIST. DHULE (M.S.)

NAAC ACCREDITED "C" GRADE

SPONSORED

KAVAYITRI BAHINABAI CHAUDHARI NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY JALGAON

MULTI-DISCIPLINARY ONE DAY NATIONAL LEVEL CONFERENCE

ON

"HISTORY OF KHANDESH"

CERTIFICATE

This is to certify that *Ms/Mrs/Dr/Prof. Javalekar Dhananjay*
of *Shri Sant Muktabai College Kharda, Ahamadnagar*

actively participated/chaired the session/presented a Research Paper entitled *स्थानदेशातील सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परंपरांची*

ओळख: एक अभ्यास in the **MULTI-DISCIPLINARY ONE DAY NATIONAL LEVEL CONFERENCE ON**

"HISTORY OF KHANDESH" Sponsored by *Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University Jalgaon* and
organised by *Department of History, Late Annasaheb Pitambar Shankar Wadile Art's College Thalner, Tal. Shirpur, Dist. Dhule*
(M.S.) on 18th December 2018

Satish M. Borse

Prof. Satish M. Borse

Convener

DEPARTMENT OF HISTORY

Vijay Y. Jadhav

Prin. Dr. Vijay Y. Jadhav

Organizer & Principal

Late A.P.S. Wadile Art's College Thalner

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 76

Dec. 2018

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

HISTORY OF KHANDESH

खानदेशचा इतिहास

■ GUEST EDITOR ■

Dr. Vijay Y. Jadhav

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Satish M. Borse

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

१६	खानदेशी कादंबरीतुन उलगडणारे समाजजीवनाचे प्रादेशिक रूप प्रा. देवकर मनोज बबनराव	६०
१७	खानदेशातील सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परंपरांची ओळख : एक अभ्यास प्रा. जवळेकर धनंजय	६२
१८	खानदेशाची ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी : एक आभ्यास प्रा. रामभाऊ देवराव काशीद	६४
१९	खानदेशातील कादंबरी आणि कादंबरीकारांची ओळख एक आभ्यास प्रा. एस.आर. साळवे	६६
२०	कृष्णा पाटिल यांच्या साहित्यातुन प्रदर्शित झालेले सामाजिक चित्रण : एक आभ्यास प्रा.डॉ. शेख हुसेन इमाम	६८
२१	खानदेशातील दलित चळवळ : ऐतिहासिक विश्लेषण प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	७०
२२	जळगांव येथील ऐतिहासिक साधने प्रा.डॉ. जे.डी. गोपाळ	७३
२३	खानदेशीय काव्यधारेचा परीसस्पर्श : कवयित्री बहिणाबाई चौधरी प्रा. विजय डी. झुंजारराव	७६
२४	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनात खानदेशचा सहभाग सुनिता बी. पाटील	८०
२५	पेशवाईचा अस्त व खानदेशातील उध्वस्त आर्थिक जीवन प्रा.डॉ. आर.एम. साळुंके	८३
२६	खानदेशातील बेलदार समाज डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	८५
२७	खानदेशातील साहित्यिक प्रा.डॉ. विजया पाटील	८८
२८	शामकुंवर जगजीवन शेटयांचा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान मंजुश्री अप्पासाहेब जाधव	९०
२९	खानदेशातील कादंबरी आणि कादंबरीकाराचा : एक अभ्यास डॉ. एन.डी. नाईक	९२
३०	१९ व्या शतकातील खानदेशातील समाजजीवन एक दृष्टीक्षेप डॉ. रावसाहेब भिमराव नेरकर	९४
३१	खानदेशातील शिरपूरचे प्राचीन व मध्ययुगीन, ऐतिहासिक महत्त्व प्रा. परदेशी भगवान ईश्वरलाल	९६
३२	पश्चिम खानदेशातील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे आरोग्य विषयक कार्याचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. विजय पुंडलिक साळुंखे	९९

खानदेशातील सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परंपरांची ओळख : एक अभ्यास

प्रा. जवळेकर धनंजय

श्री संत गजानन महाविद्यालय,
खर्डा, ता. जामखेड, जि. अहमदनगर.

खानदेशाला साहित्यिकांची भुमी म्हणून ओळखले जाते. अशी म्हण प्रचलीत आहे की खानदेशात केळी व कापूस या पिकासोबत काव्याचे पिक ही भरघोस येते. खानदेशाला साहित्याची परंपरा प्राचीन काळापासून लाभलेली आहे. प्राचीन काळापासून या भूमिती साहित्य निर्मिती होताना दिसून येते. आगदी प्राचीन काळात महर्षी वाल्मीकीनी रामायण लिहिले ते वाल्मीकी खानदेशी भूमितीलच होते. त्यानंतर खानदेशातील यावल या गावी व्यास मंदिर आहे म्हणजेच या भूमिती व्यासांचेही वास्तव्य होते. चाळीसगाव जवळील बहाळगावचा राहणारा नारायण व्यास उर्फ नारोबास बहाळीये यांनी श्री ऋषिपुर वर्णन या ग्रंथाची रचना केली आहे. सिंहासन बत्तिशी, बेताळपंचविशी या ग्रंथाची निर्माती करणारे महालिंगदास व अनुभवोद्य या वेंदांतावरील ग्रंथ लिहीणारे महावेन्द्र धुळयाजवळील शिरुळ येथे राहत असत. निवृत्तीनाथांची शिष्या मुक्ताबाई, महायोगी चांगदेव यांचाही सहवास थल्या साहित्य परंपरेत गौरवास्पद आहे. आशा प्रकारची साहित्यिकांची परंपरा खानदेश भुमीस लाभली आहे. महानुभाव पंथाचे थोर चक्रधर स्वामी यांचेही वास्तव्य खानदेशात होते. त्यांनाही लीळाचरित्र या ग्रंथाची रचना करण्यासाठी प्रेरणा याच भागात मिळाली असावी आशा प्रकारच्या साहित्याची परंपरा लाभविल्या खानदेश भुमिचे अध्ययन करण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश

१. खानदेशातील साहित्यिक परंपरेचा आढावा घेणे.
२. खानदेशी साहित्याचा आढावा घेणे.
३. खानदेशातील सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परंपरेची यथार्थता स्पष्ट करणे.

खानदेशातील साहित्यिकांची तसेच साहित्यांची परंपरा प्राचीन काळापासून लाभलेली असून त्याच्या आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आलेली आहे.

१. काव्यपरंपरा :- खानदेशात काव्य साहित्याची निर्माती भरपुर प्रमाणात झाली आहे. खानदेशात निर्माण झालेले गद्या साहित्यापेक्षा काव्य साहित्य अधिक आहे. अधुनिक मराठी कवितेचे आधारस्तंभ मानले जाते. त्यांनी कवीतेचे अंतरंग व बहीरंग ही बदलून टाकले त्यांचा जन्म कोकणातला आसला तर ते खानदेशात मुख्याध्यापक म्हणून कार्यरत होते. त्यांनी नेतृत्व कडील वारा कुनीकुडून, कुणीकडे, दवांचे शेंब, फुलपाखरू, नवा शिपाई, आम्ही कोण? म्हातारी, या त्यांच्या खानदेशात वास्तव्यास असतानाचे काव्य संग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर विनायक जनार्दन कर्ंदीकर हे देखील बरीच वर्षे खानदेशात वास्तव्यास होते. त्यांच्या राष्ट्रिय पुर्नउत्थानाच्या कविता अत्यंत लाकप्रिय होत्या. त्यानंतर ना.वा.टिळक, गोविदाग्रज हे युगपर्वतक साहित्यिक खानदेशास लाभले, त्यानंतर बालकवी म्हणून प्रसिद्ध असणारे बापुजी त्रिंबक ठोबरे हे मुळ खानदेशाचेच होते. ते खानदेशातील नव्हे तर महाराष्ट्रासाठी काव्याचे महामेरू ठरले. बालकवींच्या औदुंबर श्रावणमास, तडाग मेघांचा कापूस आणि पाऊस हे कवीतासंग्रह निसर्ग सौंदर्याचे हुबेहुब चित्रण करतात. त्याबरोबरच त्यांचे फुलराणी निरझरास वनवासी फुल चांदोबा प्रेम-लेख हेही कवीतासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. या बरोबरच आणखी एक महाराष्ट्राचे गुरुजी म्हणून प्रसिद्ध असणारे पांडुरंग सदासिव साने उर्फ साने गुरुजी हेही आमळनेरच्या भूमितीलच होते. आशा प्रकारची समृद्धशाली काव्यपरंपरा खानदेशास लाभली आहे.

२. कादंबरी परंपरा :- खानदेशास कादंबरी लेखनाची परंपरा अत्यंत उज्वल स्वरूपाची लाभलेली आहे. साने गुरुजींनी कादंबरी साहित्यात महत्वाची भर टाकलेली आहे. रामाचाशेला, सती, दिनबंधु, नवाप्रयोग, आस्तिक, पुनजन्म आशा प्रसिद्ध आसणाऱ्या कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या त्या बरोबरच दुसरे प्रख्यात कादंबरी कार म्हणजे बा. सि. मर्ढेकर होय त्यांनी पानी, तांबडीमाती, रात्रीचा दिवस या कादंबऱ्या लिहिल्या आनंदवन आणि जलवंती सारख्या कादंबऱ्या लिहिणारे के. नारखेडे हे देखील खानदेशी भूमितीलच होत.

३. कथा साहित्य :- खानदेशी भूमिती कथा साहित्य भरपुर प्रमाणात निर्माण करण्यात आले. साने गुरुजींनी अनेक कथात्मक पुस्तके लिहिली. त्यांनी विशेषतः छोट्या मुलांसाठी मुलींसाठी फुले, अमोल गोष्टी, सोन साखळी, विश्राम, जसंता, सारखे प्रसिद्ध कथा संग्रह लिहिले. खानदेशातील गिरीजाबाई केळकर यांनाही अनेक कथा संग्रह लिहिले. जळगावमध्ये वास्तवास असलेल्या आनंदीबाई शिर्के यांनीही उत्कृष्ट कथा लेखन केले. नि.द. फाटक यांनीही कथा लेखनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. बालसाहीत्यात लहान मुलांसाठी गोष्टी लिहून वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध करणारे धों. वे. जोगी हे ही खानदेशातील प्रमुख कथाकार म्हणून मानले जातात. के. नारखेडे यांनी आपल्या कथांच्या माध्यमातून ग्रामिण जीवनाचे वास्तव चित्रण मांडले. खानदेशातील कथा साहित्यात म.ना.अदवंत यांनीही मोलाची भर घातली. या बरोबरच विविध

मासिकातुन आपल्या कथा प्रसिध्द करणारे म. बा. शिंदोरे, बाबुराव तरटे, मो.द. ब्रम्हे आणि भागवत चौधरी यांचेही कथा साहित्य परंपेत महत्त्वपूर्ण स्थान मानले जाते. आशा प्रकारची कथा साहित्याची उज्वल परंपरा खानदेशी भुतिस लाभलेली आहे.

४. नाटयसाहित्य :- नाटयसाहित्य परंपरेत देखिल खानदेशाची मान उंचावलेलीच दिसते. प्रसिध्द नाटय साहितीक मा.द. ब्रम्हे यांनी आघात, आनेदाश्रव आणि आश्रीत सारखी प्रसिध्द नाटके लिहीली. या बरोबरच त्यांनी शेजारणी या आश्याच हो एकांकीका लिहीली. बा. सी. मर्ढेकरांनी नटश्रेष्ठ हे नाटक लिहुन खानदेशाची नाट्या साहित्य परंपरा अजरामर केली. विनायक रामचंद्र चौधुले यांनी देखील सिंहासन आणि सैतानी संकृत ही दोन नाटके लिहीली. कथा आणि काव्य साहित्यात मोलाची भर टाकणारे साने गुरुजी यांनी नाटया परंपरेतही आपला ठसा उमटविला आहे. त्यांनी आस्पृश्य उध्दार मंगल प्रभात ते आपले घर आणि नीळा पक्षी नावाचे प्रसिध्द नाटके लिहीली. आशा प्रकारची नाटय परंपरा जपण्यात नाटय साहित्यीक यशस्वी ठरले असल्याचे दिसुन येते.

५. समिक्षा व संपादन साहित्य :- समिक्षा व संपादन साहित्याची परंपरा देखील खानदेशातील साहित्यीकांनी उत्कृष्टतेने जपली असल्याचे दिसुन येते. बा. सि. मर्ढेकरांनी शौर्य आणि साहित्य व वाडमयीन महात्मता हे दोन समिक्षणात्मक ग्रंथ लिहीले. म.ना. अदवंत हे देखील एक नावाजलेले समिक्षक असुन लघु कथा आणि नाटक यावर समिक्षणात्मक लेखन केले आहे. दा.गो. बोरसे यांनी देखील समिक्षा व संपादन क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कार्य केल्याचे दिसुन येते.

समारोप

खानदेशाच्या सांस्कृतिक जडणघडणित साहित्याकांनी महत्वाची भुमिका निभावल्याचे दिसुन येते. कथा साहित्य असो अथवा नाटयसाहीत्य तसेच काव्यसाहित्य असो अथवा कादंबरी साहित्य आशा सर्वच शेत्रात साहित्यीकांनी खानदेशी भुमित उज्वल परंपरा जपली आहे. या सर्व साहित्यीकांनी धार्मिक, समाजिक, राजकिय, सांस्कृतीक आशा सर्वच क्षेत्रावर प्रकाश टाकणारे साहित्य निर्माण केले. या साहित्यद्वारे त्यांनी सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य केले. साहित्यतुन निव्वळ मनोरंजन तसेच समाज प्रबोधन आशा दुहेरी भुमिकेतुन साहित्य निर्मितीची परंपरा साहितीकांनी जोपासलेली दिसुन येते. एकंदरीत खानदेशास उज्वल साहितीक परंपरा लाभलेली दिसुन येते.

संदर्भ सूची :

१. प्रभावती महाजन :- खानदेश भुमी साहित्य आणि साहित्यीक
२. शशिकांत पाटील :- खानदेशचे मराठी साहित्यरूप
३. दिलीप चव्हाण :- खानदेशातील भटकी पंचाळ जमात
४. शशिकांत पाटील :- अहिराणी लोकसाहित्याचा अभ्यास

रायट शिक्षण संस्था, सातारा 1919-2019

शतাব्दी महोत्सव

Rayat Shikshan Sanstha's

D. P. Bhosale College, Koregaon

District – Satara. (M.S.)

NAAC Reaccredited 'A' (with CGPA 3.12)

International Interdisciplinary Conference
on Issues and Challenges of Human Life organized by
Departments of History, Economics and Geography

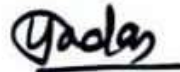
CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Mr./Ms. प्रा. म्हेत्रे राजू देवीदास.

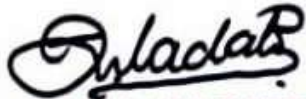
of श्री. संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा, जि. अहमदनगर. participated in International Interdisciplinary Conference on Issues and Challenges of Human Life on 1st and 2nd April, 2019 at D.P. Bhosale

College, Koregaon and worked as a Resource Person/ Chaired a session/ Presented a paper entitled “मानवी जीवनातील

दैनंदिन समस्या व आव्हानावर मात करण्यासाठी शारिरिक शिक्षण व खेळ काळाची गरज.”

Dr. S.S YADAV
Coordinator

Dr. V. J. WADATE
Secretary

Dr. V.V. PADALKAR
Convener

Dr. V.S. Sawant
Principal

D.P. Bhosale College, Koregaon

Tal. Koregaon, Dist. Satara (MS), INDIA
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Re-accredited 'A' Grade (CGPA 3.12)
ISO 9001:2015 Certified

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March -2019 Special Issue – 171 (E)

ECONOMICS

Guest Editor:

Dr. Vijaysinh Sawant,
Principal,
D. P. Bhosale College, Koregaon
Dist. Satara [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:

Dr. V. J. Wadate
Mr. S. G. Nikam
Mr. A. A. Shete

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

28	मानवी जीवनातील दैनंदिन समस्या व आव्हानांवर मात करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण राजेंद्र कुमार देवकाते, राजू म्हेत्रे	179
29	भारतीय नियोजनाचा ग्रामीण विकास प्रक्रियेवरील प्रभावांचा अभ्यास डॉ. प्रकाश पाटील	186
30	ग्रामीण भागातील विकासात महिलांचे योगदान प्रा. आर.व्ही कारंडे	190
31	ग्रामीण विकासातील कृषी पर्यटनाची भूमिका श्री. पी.के.टोणे आणि पनलशिकुमार गुरव	195

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

मानवी जीवनातील दैनंदिन समस्या व आव्हानांवर मात करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण

राजेंद्रकुमार देवकाते

महात्मा फुले नूतन महाविद्यालय,
मिरजगाव ता. कर्जत जि. अहमदनगर
मो. नं. ९६३७९२९५९२,
Email: rsdevkate9839@gmail.com

राजू म्हेत्रे

श्री.संत गजानन महाविद्यालय खर्डा
ता. जामखेड जि. अहमदनगर
मो. नं. ९७६४९२६५७६
Email: rajumhetre923@gmail.com

घोषवारा :

मानवाच्या जीवनाशी संबंधित असणाऱ्या शारीरिक शिक्षण, खेळ, व आरोग्य या अतिशय जवळच्या व महत्वाच्या बाबी आहेत. कारण या तीन गोष्टींचा मानवाने सकारात्मकतेने वापर केल्यास शारीरिक आजार व व्याधी संबंधी असणाऱ्या अनेक समस्या व आव्हानावर मात करता येऊ शकते. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेतला असून माहिती संकलनासाठी विविध संशोधन साहित्य, संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, वर्तमानपत्रे इंटरनेटचा आधार घेतला आहे. आज मानवी हालचालींचा वेग मंदावला असून त्याचा शरीरावर विपरीत परिणाम जाणवू लागला आहे. त्यामुळे स्थूलतेचे, हृदय रोगाचे, मधुमेह इ. रोगाचे प्रमाण वाढून मानवी जीवनाच्या आरोग्यासंबंधीत समस्या व आव्हान बनले आहे.

व्यक्तीमत्वाचा विकास, चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीमत्त्व घडविण्यासाठी व व्यसनाधिनतेच्या विळख्यातून मानवाला परावृत्त करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळ प्रभावी माध्यम ठरू शकते. व्यावसायिक व दैनंदिन जीवनाच्या यशस्वीतेसाठी बौद्धिक निर्णय क्षमता आवश्यक आहे. त्याचबरोबर भावनात्मक विकास साधण्यासाठी व व्यावसायिक कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळाचा आधार घेतल्यास त्याचा सकारात्मक परिणाम जाणवू लागतो मानसिक ताणतणाव, स्पर्धात्मक युगात त्याचे व्यवस्थापन, करण्यासाठी योग्य मनोरंजनात्मक खेळ आत्मसात करून ते खेळून तसेच योग व प्राणायाम यांचे नियमन करून व्यक्तीला आपले जीवन आनंददायी व तणाव मुक्त करता येते.

महत्वाच्या संज्ञा: मानवी जीवन, समस्या, आव्हान, शारीरिक शिक्षण, खेळ, बौद्धिक, भावनात्मकविकास, शारीरिक क्षमता.

प्रस्ताविक:

भारत हा प्राचिन संस्कृतीचा वारसा लाभलेला देश आहे. आज जगामध्ये आद्योगिक क्रांती होत असताना, देश विकसित होत असताना काही समस्या देखिल उदभवत आहेत. भारत देखिल या परिस्थितीला अपवाद नाही. आज भारत हा विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल करीत असताना शारीरिक,

मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, भावनिक इत्यादी समस्यांना सामोरे जात असताना आपणाला दिसून येत आहे.

मानवाचे आजचे दैनंदिन जीवन हे खुप धक्काधक्कीचे व मानसिक तणावाखाली असलेले दिसून येते. आज देशामध्ये एकीकडे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, समस्या असताना, दुसरीकडे मानवाच्या दैनंदिन आरोग्याच्या बाबतीत समस्या दिसून येतात. यामध्ये शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आरोग्याच्या समावेश होतो. या समस्येमुळे मानवाला विविध आजार, व्याधींना सामोरे जावे लागत आहे. अशा या आजार व व्याधीपासून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी व स्वतःचे अस्तित्त्व टिकविणे हे त्याच्यासाठी एक आव्हान बनले आहे. या मानवाच्या दैनंदिन समस्येचे व मानवासमोरील आव्हानाचा अभ्यास करण्याची वेळ आलेली आहे.

समस्या स्पष्टीकरण :

मानवाला आपल्या दैनंदिन जीवनात विविध समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. मानवाच्या जीवनाशी निघडीत असणारा शारीरिक शिक्षण, खेळ, आरोग्य हा अतिशय जवळचा संबंध आहे. कारण या तीन गोष्टींचा मानवाने सकारात्मकतेने वापर केल्यास मानवाच्या दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडविण्यास मदत होते. त्याचबरोबर त्याला शारीरिक आजार, व व्याधी संबंधी असणाऱ्या समस्या व आव्हानावर मात करता येऊ शकते.

अशा मानवाच्या दैनंदिन पंरतु आरोग्याशी कोणकोणत्या समस्या आहेत हे जाणून घेणे व मानवाच्या समोर आरोग्याच्या दृष्टीने कोणकोणती आव्हाने आहेत याचा अभ्यास करून त्यावर शारीरिक शिक्षण व खेळाच्या माध्यमातून कोणकोत्या उपाययोजना करता येऊ शकतात या अनुषंगाने संशोधकांनी सदर विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. दैनंदिन जीवनातील शारीरिक शिक्षण व खेळांची उपयुक्तता जाणून घेणे.
२. मानवी जीवनात भेडसावणाऱ्या समस्या व आव्हानांचा समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. मानवी जीवन व्याधीमुक्त व आजार मुक्त, ताण-तणावमुक्त शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून उपाय योजना सूचविणे.

संशोधन पध्दती:

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम साधन सामुग्रीवर आधारीत आहे. माहिती संकलनासाठी संशोधकाने विविध संशोधन साहित्य, संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, शोध निबंध, मासिके, वर्तमानपत्रे युट्यूब, इत्यादी बाबींचा आधार घेतला आहे.

शारीरिक शिक्षण संकल्पना:

'शिक्षणाच्या सर्वकंष पध्दतीचा शारीरिक शिक्षण हा एक भाग आहे. त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट बालकाचा व व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक व सामजिक, विकास घडवून आणून त्यास

आदर्श नागरिक बनविणे हे आहे. ही उद्दिष्टे सफल करण्याच्या दृष्टीकोनाचे शारीरिक कृती हे माध्यम आहे.'- चार्लस बूचर

शरीर व बुद्धी यांचा विकास स्वतंत्र होत नाही. बुद्धी व मन यांच्या विकासाची केंद्र मेंदू व मज्जासंस्था यांचा स्वतंत्र विकास होत नाही. तर संपुर्ण शारीरिक विकासातूनच साधला जातो. शारीरिक शिक्षणातून फक्त स्नायूसंबंधीत किंवा बलसंवर्धन अपेक्षित नसून शरीर, मन व बुद्धी यांच्या माध्यमातून बोधात्मक, भावात्मक, क्रीयात्मक, कौशल्यात्मक व सामाजिक क्षेत्रांद्वारे सर्वांगीण विकास घडविणे हे आहे.

शारीरिक शिक्षणाद्वारे सांघिक व मनोरंजनात्मक खेळाच्या माध्यमातून दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय. ज्या शिक्षणामध्ये आरोग्य, शारीरिक सुदृढता, शारीरिक कौशल्य, विचार करण्याचे कौशल्य व ज्यामध्ये समतोल व्यक्तीमत्त्व घडवून आणण्याचे विकासाचे कार्यक्रम आहेत. तेच शारीरिक शिक्षण होय. सांघिक वृत्ती, आज्ञापालन, नेत्वृत्वगुण, शिस्त, खेळाडू वृत्ती, समाजनिष्ठा, श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन इ. गुणांचा विकास घडविण्यात शारीरिक शिक्षण मोलाचे योगदान देते. शासनाने मूल्य शिक्षणासाठी दहा मूल्य निश्चित केलेली आहेत. राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्मसहिष्णुता, स्त्री-पुरुष समानता, श्रमप्रतिष्ठा, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, संवेदनशीलता, वक्तशीरपणा, सौजन्यशिलता, आणि नीटनिटकेपणा या मूल्यांचा अंतर्भाव मूल्यशिक्षणात केला आहे. शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये वरील मूल्य रुजविणे सहज शक्य आहे. शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्याला तसेच समाजहिताला उपयुक्त ठरणारी आणि संस्कृतीला अनुसरून असणारी मार्गदर्शक जीवनमूल्ये आणि नितीमूल्ये खेळ व शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून यशस्वीपणे रुजविता येतात.

आपल्या देशात प्राचीन काळापासून शरीराच्या हालचालींच्या माध्यमातून शिक्षण देण्याची पध्दत आहे. धर्मसाधना सुद्धा शारीरिक माध्यमातून केली जात असल्याचे संदर्भ पुराणात आहेत. त्यामुळे शरीर संवर्धनास महत्त्व आहे.

'शरीर माध्य खलु धर्म साधनम्' हे वचन याच तत्वाचा पुरस्कार करते. 'Strength is life weakness is death' हा विचार स्वामी विवेकानंदानी सांगितलेला आहे..तसेच कृतिशिल मनुष्य दिर्घायुषी होतो हे तत्व 'कर्वलावेह कर्माणि जिजीविषत शत सम'! या वचनात सांगितले आहे.

१. शारीरिक शिक्षण व खेळाच्या माध्यमातून शारीरिक क्षमतांचा विकास:

पूर्वीच्या काळी मानवाला स्वतःच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी आपल्या शरीराचा वापर करावा लागत असे. पंरतू आजच्या काळामध्ये यांत्रिकीकरणावर भर असल्याने घरामध्ये व कार्यालयामध्ये बहुतेक कामे ही यंत्राच्या साहाय्याने केली आहेत. व्यक्ती तासन तास एका जागेवर बसून आपली कामे करत आहे. त्यामुळे मानवी हालचालींचा वेग मंदावला असून त्याचा शरीरावर विपरीत परिणाम जाणवू लागला आहे. त्यामुळे स्थूलतेचे हृदय रोगाचे, मधूमेह इ. रोगाचे प्रमाण वाढून मानवी जीवनातील आरोग्याशी संबंधीत समस्या व आव्हान बनले आहे. या समस्येवर मात करण्यासाठी या शरीरातील सर्व संस्थांचा वापर होण्यासाठी शारीरिक हालचाली व व्यायामाद्वारे शारीरिक क्षमतेचा विकास होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शारीरिक शिक्षणाच्या प्रमुख उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट्ये आहे की शारीरिक क्षमतेचा विकास प्रत्येक्षात आणणे महत्वाचे आहे. यामध्ये शारीरिक क्षमतेमध्ये स्नायू ताकद व दमदारपणा, पोटाच्या स्नायूंची ताकद व दमदारपणा हृदयभिसरण व

दमदारपणा, लवचिकता व शरीरातील चरबीचे प्रमाण यावरून आरोग्या संबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती मोजता येते.

शारीरिक शिक्षण व खेळाच्या माध्यमातून वरील आजार कमी करता येऊ शकतात. त्याचबरोबर शारीरिक तंदुरुस्तीमध्ये वाढ करून मानवी जीवन दिर्घायुषी बनवू शकतो. म्हणून मानवी जीवनातील व्याधी, आजार घालवायचे असतील किंवा कायमस्वरूपी होऊ नये म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या जीवनामध्ये शारीरिक हालचालींना अशा प्रकारचे महत्व दिल्यामुळे मानवाच्या जीवनामध्ये सकारात्मक बदल घडून येण्यास मदत होईल.

२. व्यक्तीमत्त्वाचा विकास व चारित्र्य निर्मिती :

आज समाजामध्ये गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, खुण, बलात्कार, अपहरण, व्यसनाधिनता अशा अनेक प्रकारच्या विघातक घटना घडताना आपणाला दिसून येतात. यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडत असून समाजापुढील समस्या व आव्हान बनले आहे. अशा वेळी या गोष्टींना आळा घालण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळ हे महत्वाचे साधन बनू शकते. शारीरिक शिक्षण व खेळाला जर या गोष्टी परावृत्त करण्याचे साधन म्हणून वापर केला तर अशा विकृत गोष्टी करण्यापासून व्यक्तींना परावृत्त करता येऊ शकते.

त्याचबरोबर अशा व्यक्तींना समाजाच्या मुळ प्रवाहात आणण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळाची मदत घेता येऊ शकते. जे लोक समाजामध्ये समुहाने विघातक कार्य करतात किंवा करणार आहेत, अशा विघातक कार्य करणाऱ्या लोकांना किंवा समुहांना हेरून त्यांना शारीरिक शिक्षण व त्यांच्या आवडीच्या खेळाकडे आकर्षित केल्यास असे लोक समाज विघातक कार्यपासून परावृत्त होऊ शकतात. हे 'मार्गरेट कामरून' व 'कॉलीन मॅगड्युगल' यांनी ऑस्ट्रेलियामध्ये केलेल्या संशोधनामधून त्यांन दिसून आले आहे. त्याचबरोबर आज आपणाला तरून पिढी ही व्यसनाधिनतेकडे झुकलेली दिसून येते. देश व समाजासमोरील ही खूप मोठी समस्या व आव्हान आहे. अशा व्यसनाधिनतेच्या विळख्यातून परावृत्त करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळ प्रभावी माध्यम ठरू शकते. खेळाच्या माध्यमातून विघातक व व्यसनाधिन व्यक्तींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणता येऊ शकते.

३. बौद्धिक निर्णय शक्तीचा विकास:

क्रीयेस प्रतिक्रिया देणे किंवा त्वरीत निर्णय क्षमता हा व्यक्तीमत्त्वाचा एक अविभाज्य भाग आहे. आजच्या दैनंदिन जीवनामध्ये अचूक व ताबडतोप निर्णय

घेणे हे व्यक्तीमत्त्वाचे वैशिष्ट्ये समजले जाते. परंतु आजच्या दैनंदिन जीवनामध्ये आपणाला अशी अनेक उदाहरणे पाहण्यास मिळतात की व्यक्तींना दैनंदिन जीवनामध्ये काही अचूक व पटकन निर्णय घेता येत नाहीत. अशा व्यक्ती त्यांच्या जीवनामध्ये गोंधळलेल्या असतात. त्यांच्या मध्ये निर्णय क्षमतेचा अभाव असल्याने मानवी जीवनाची समस्या व आव्हान बनले आहे.

व्यावसायिक व दैनंदिन जीवनाच्या यशस्वीतेसाठी बौद्धिक निर्णय क्षमता आवश्यक आहे. ती विकसित करण्यात खेळ व क्रीडा प्रकार अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावतात. उदा. बास्केटबॉल, फुटबॉल, हॉकी, हॅन्डबॉल, खेळामध्ये चेंडू आपल्या हातामध्ये आल्यानंतर तो पास देताना प्रतिस्पर्धाला हुलकावणी देऊन आपल्या संघातील खेळाडूस देणे किंवा बास्केट किंवा गोल करणे याचा विचार क्षणार्धात करणे आवश्यक असते. खेळताना असा निर्णय घेण्याची परिस्थिती अनेक वेळा येते. त्यामुळे परिस्थितीचे आकलन होऊन अचूक निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित होते. भावी

जीवनात निर्णय घेताना या क्षमतांचा निश्चित उपयोग होतो. म्हणून मानवी जीवनातील प्रमुख समस्या व आव्हानांपैकी एक असलेल्या निर्णय क्षमतेच्या अभाव यावर उपाय म्हणून शारीरिक शिक्षण व खेळ हे प्रभावी माध्यम ठरू शकते. खेळ व शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या बौद्धिक निर्णय क्षमतेचा विकास होऊ शकतो.

४. भावनात्मक विकास:

वर्तनाला चालना देणारी शक्ती म्हणजे शक्ती म्हणजे भावना होय. प्रत्येक व्यक्तीला भावना असतात. भावनांचा विकास हा अगदी बालपणापासूनच होत असतो. विशिष्ट उद्दिष्टांमुळे विशिष्ट भावना निर्माण होतात. लहानपणातील भावनांची तीव्रतेवरही अवलंबून असते. भावना ह्या क्षणभंगुर असून परिस्थिती, पक्वता अनुभव, संस्कार या घटकांचा त्यावर परिणाम होतो. वाढत्या वयाबरोबरच भावनाविष्करामध्ये संयम पाहवयास मिळतो. भावना उद्दिष्टांच्या प्रभाव वाढत्या वयाबरोबरच पुढील काळात राहत नाही. भावना शुन्य जीवन नीरस आहे. आज समाजामध्ये एकमेकाविषयी द्वेष, आकस, चीड-चीड, उद्वेग, भांडण, मारामाऱ्या अशा समाजविघातक गोष्टी भावनेच्या आहारी गेल्यामुळे किंवा भावनेवर नियंत्रण नसल्यामुळे आपणाला दिसून येते व अशा कृतीवर नियंत्रण मिळविणे हे मानवी जीवनापुढील खूप मोठी समस्या व आव्हान असलेले आपणाला दिसून येते. प्रत्येक मुला-मुलींमध्ये विशिष्ट वयात विशिष्ट भावना असतात. त्याचा विकास योग्य रितीने झाल्यास त्याचे व्यक्तीमत्व समतोल व प्रभावी होऊ शकते. मुला-मुलींची क्रीडाप्रवृत्ती त्यांना काहीतरी करण्यास प्रवृत्त करीत असते. त्यांची संघप्रवृत्ती त्यांना आप- आपल्या बरोबरीच्या मुलांच्या संगतीत रमण्यास मदत करते. त्यांच्या मनात स्वतःबद्दल निष्ठा, आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यास शारीरिक शिक्षणातील विविध उपक्रम उपयोगी ठरतात. उदा. क्रीडा स्पर्धेतील हार-जीत जिंकल्यामुळे आत्मविश्वास व हारल्यामुळे खचून न जाणे या बाबी होय. भावनात्मक विकास साधण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळ महत्वाचे माध्यम आहे. खेळाच्या माध्यमातून सिद्ध करता येऊ शकते.

उदा. दोन संघामध्ये सामना चालू असते अशावेळी त्यांच्यामधील सामन्यावर पकड मिळविण्यासाठी चाललेली धडपड, चढाओढ, त्याचबरोबर सामना संपल्या नंतर हार-जीत पचविण्यासाठी दोन्ही संघातील हस्तादौलन, अभिनंदन करून खिलाडू वृत्तीचे दर्शन हे भावना नियंत्रणात ठेवण्याचे उत्तम उदाहरण आहे. म्हणून व्यक्तीच्या दैनंदिन समस्या व आव्हानांपैकी भावनेवर नियंत्रण आणण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळ हे महत्वाचे साधन कार्य करीत असते.

५. मनोरंजन:

आजच्या धक्काधक्कीच्या जीवनात मानवामध्ये नैराश्यता, दुखी, चिडचीडेपणा वाढलेला असून तो समाजापुढील एक खूप मोठी समस्या व आव्हान असलेले आपणाला दिसून येते. अशावेळी त्या चक्रव्यूवहातून बाहेर काढण्यासाठी मनोरंजनाची आवश्यकता आहे. सुटीच्या दिवशी किंवा इतर कारणाने मिळालेला मोकळा वेळ सदुपयोगी लावण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाचे कार्यक्रम व्यायाम विविध साहसी खेळ, नृत्य भटकंती, इ. उपयोगी पडतात. फुरसुतीच्या वेळेत व्यसने किंवा समाज विघातक बाबीकडे व्यक्ती वळू नये यासाठी अनेक खेळाचे उपक्रम आहेत.

६. व्यावसायिक कार्यक्षमता टिकविणे:

आजच्या दैनंदिन जीवनामध्ये व्यावसायिक कार्यक्षमता टिकविणे ही देखिल मानवी समुदाया पुढील समस्या व आव्हान असलेले आपणाला दिसून येते. सतत संगणकासमोर बसून काम करणारी व्यक्ती सतत त्याच परिस्थितीत काम करित राहिल्यास त्याच्या शरीरावर विपरीत परिणाम होऊ

शकतो किंवा एखादा कामगार दिवस उभे राहून काम करत असेल तर त्याला त्या कामासाठी आवश्यक असणाऱ्या स्नायूंची ताकद वाढविण्याची आवश्यकता असते. शारीरिक शिक्षण व खेळाच्या माध्यमतून व्यक्तीची शारीरिक, मानसिक कार्यक्षमता वाढते आणि त्याचा उपयोग कार्यक्षमता वाढीसाठी होतो. म्हणून व्यावसायिक कार्यक्षमता टिकविण्यासाठी किंवा वाढविण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळाचा आधार घेतल्यास त्याचा सकारात्मक परिणाम होऊन व्यावसायिक कार्यक्षमता वाढविण्यास मदत होऊ शकते.

७. शीलसंवर्धन:

आजच्या दैनंदिन जिवनामध्ये व्यक्तीमध्ये स्वतःबद्दल आत्मविश्वास अभाव त्याचबरोबर स्वतःच्या क्षमतेबद्दल अविश्वास अशा गोष्टीमध्ये वाढ होत असताना आपणाला दिसून येत आहे. यावर उपाय म्हणून शारीरिक शिक्षण व खेळ हे महत्वाचे माध्यम ठरू शकते. उच्च आत्मविश्वास व निष्ठा असणारी व्यक्ती उत्तम चारित्र्यवान असते. क्रीडा स्पर्धांमध्ये खेळाचे नियम भंग न करता विजय मिळविण्यासाठी धडपडणे, पंचाचे निर्णय मान्य करणे, नेतृत्वावर विश्वास ठेवणे संघासाठी सचोटीने खेळणे इत्यादी बाबी खेळ व शारीरिक शिक्षणाच्या उपक्रमाद्वारे साध्य करता येतात. शील संवर्धन करून चारित्र्यवान पिढी यातून निर्माण करू शकतो.

८. नेतृत्व विकास:

आज काही व्यक्तीमध्ये नेतृत्व गुणाचा अभाव असलेला आपणाला दिसून येतो. व्यक्तीला स्वतःच्या दैनंदिन जीवनातील निर्णय घेतना अडचणी येत आहे. परिस्थिती मात करण्याची निर्णय क्षमता व्यक्तीकडे नसल्याने मानवी जीवनातील समस्या व आव्हान बनून राहिले आहे. मात्र यावर अचुक उपाय व या समस्या निराकरणाचे साधन म्हणून आपण शारीरिक शिक्षण व खेळ यांच्याकडे पाहिल्यास त्याचा फायदा होऊ शकतो. शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून उत्तम समायोजन, निर्णयक्षमता, उच्चमूल्य असलेली व्यक्ती आपोआप नेतृत्व धारण करते, नेतृत्व विकासाची संधी बालकांना खेळातून मिळते. आपल्या संघाच्या विजयासाठी संवगड्याच्या योग्य उपयोग करणे त्यांना त्यांच्या क्षमतेप्रमाणे जबाबदाऱ्या देणे, अचुक निर्णय घेणे, विजयासाठी डावपेचाची रचना करणे इ. बाबी खेळ स्पर्धांमध्ये अनिवार्य असतात. त्यामुळे खेळाडूंचे नेतृत्व गुण विकसित होतात. पुढे नागरिक म्हणून वावरताना या नेतृत्व गुणांचा उपयोग होतो.

९. मानसिक ताण-तणाव व्यवस्थापन कौशल्याचा विकास:

मानसिक ताण तणाव हा आजच्या धक्काधक्कीच्या जीवनामध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग झाला झाला आहे. व्यक्ती आजच्या गतिमान व स्पर्धात्मक युगामध्ये वावरत असताना छोट्याछोट्या गोष्टींनी ताणाला बळी पडत आहेत. उदा. कामाच्या ठिकाणाचा संघर्ष, कौटुंबिक समस्या, नोकरी न मिळणे, अपुरे वेतन, खराब संप्रेषण, आजारपण इत्यादी कारणामुळे मानवी जीवनामध्ये ताण तणाव निर्माण होत असतो. यावर मात करण्यासाठी व्यक्तीने शारीरिक शिक्षण, खेळ, व्यायाम व योगाचा आधार घेतला पाहिजे. व्यायामाने हृदयभिसरण दमदारपणे विकसित केल्याने, प्राणायाम व योगासारखे व्यायाम नियमित केल्याने ताण तणावाचे प्रमाण नियंत्रित ठेवता येते. मंनोरंजनासाठी खेळ खेळल्याने मनावरचा ताण कमी होतो. मानसिक ताणतणाव स्पर्धात्मक युगात राहणारच, त्याचे व्यवस्थापन योग्य मंनोरंजनात्मक खेळ आत्मसात करून खेळून तसेच योग व प्राणायाम यांचे कौशल्य शिकून निश्चित करता येते. जीवन आनंददायी व तणावमुक्त करता येते. त्यासाठी खेळ खेळण्याची आवड निर्माण करणे गरजेचे आहे.

समारोप:

शारीरिक शिक्षण व खेळाच्या माध्यमातून शारीरिक क्षमतांचा विकास करण्यासाठी, व्यावसियक कार्यक्षमता टिकविणे, व्यक्तीचा भावनात्मक विकास करण्यासाठी, बौद्धिक निर्णय क्षमता वाढविण्यासाठी, सकारत्मक व्यक्तीमत्तवाचा विकास करण्यासाठी, व चारित्र्यवान समाज निर्मितीसाठी तसेच आजच्या धावपळीच्या युगामध्ये मानवी जीवनापुढील समस्या व आव्हानावर मात करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण व खेळाकडे उपाय म्हणून पाहिल्यास त्याचा नक्कीच उपयोग होऊन. व्यक्ती त्याच्या दैनंदिन जीवनामध्ये ताण-तणाव मुक्त, आजार व व्याधींपासून मुक्त होऊन आनंदी जीवन जगू शकेल.

संदर्भसूची :

1. आगलावे, प्र.(२०००).संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, नागपुर: विद्या प्रकाशन.
2. आलेगावकर प.(१९९५), क्रीडा मानसशास्त्र, पुणे: रघुवंशी प्रकाशन,
3. कांगणे, सो.,आहेर श. आणि महाडीक श्री. (२०१४). शारीरिक शिक्षण, पुणे: निराली प्रकाशन.
४. जर्दे श्री. आ. (१९९६),शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास (भाग १), कोल्हापूर: अंबाप्रकाशन.
5. गंदगे, वि, धुमाळ,रा.(२००५).शारिरीक शिक्षणशास्त्र, नागपुर: मंगेश प्रकाशन.
6. <http://collectionofeducation.blogspot.com/2010/04/importance-of-physical-education.htm>
7. www.researchgate.net/publication/253574731_Crime_Prevention_Through_Sport_and_Physical_Activity

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार” - शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे
श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

जि.उस्मानाबाद(महाराष्ट्र)

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, संलग्नित-
मराठी विभाग आयोजित - एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

“भाषा अभ्यासाच्या योजगाराभिमुख संधी”

दि.१९ जानेवारी, २०२०

श्री/श्रीमती/प्रा/डॉ. श्रीकांत तनपूरे संस्था/महाविद्यालयाचे नाव संत गजानन महावि-
द्यालय, खर्डी यांनी/हिने तुळजाभवानी महाविद्यालयात मराठी विभागातर्फे आयोजित 'भाषा अभ्यासाच्या
योजगाराभिमुख संधी' या विषयावरील राष्ट्रीय चर्चासत्रात बीजभाषक/सत्राध्यक्ष/विषय प्रवर्तक/निबंधवाचक/खुलेसत्र निबंधवाचक / प्रतिनिधी
म्हणून उपस्थित राहिले/ राहिल्या, चर्चासत्रातील यांचा सक्रिय सहभाग मोलाचा ठरला. या राष्ट्रीय चर्चासत्रात मुलाखत तंत्र स्वरूप
आणि प्रक्रिया या विषयावरील निबंधाचे सादरीकरण केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र सन्मानपूर्वक प्रदान करण्यात येत आहे.

प्रा.डॉ.शिवाजीराव देशमुख

मराठी विभाग प्रमुख व चर्चासत्र समन्वयक,
तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर.

डॉ.एस.एम.मणोर

प्राचार्य,
तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

**AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 64

Executive Editor

Dr. S.M. Maner

Principal

Tuljabhavani Mahavidyalaya,

Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Co-Editor

Dr. S.M.Deshmukh

Head, Dept. of Marathi

Tuljabhavani Mahavidyalaya,

Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.)

Chief Editor

Prof. Pramod Tandale

Sr No	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
143	प्रा. डॉ. गोपीनाथ पा. बोडखे	सूत्रसंचालनाचे स्वरूप आणि तंत्र	396
144	दुष्यंतआनंदरावशिंदे	सूत्रसंचालन: कला आणि व्यावसायिक संधी	400
145	प्रा. हनुमंत मते	सूत्रसंचालन: एक कला	404
146	प्रा. डॉ. रामा भिमराव रोकडे	वक्तृत्व : एक प्रयत्नसाध्य कला	406
147	प्रा. नावनाथ निवृत्ती बेंडे	प्रसारमध्यामातील मुलाखत तंत्र एक भाषिक कौशल्य	409
148	शारदा किशन धामणगांवकर	मुलाखत तंत्र	411
✓ 149	श्री. श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे	मुलाखत : तंत्र स्वरूप आणि प्रक्रिया	415
150	प्रा. संजीवकुमार श्रीमंतराव माने	मुलाखत तंत्र	417
151	प्रा. विजय साहेबराव जाधव	मुलाखत तंत्र आकलन व विश्लेषण	419
152	प्रा. डॉ. सोमनाथ महादेव दडस	मुलाखत तंत्र	421
153	प्रा. डॉ. हनुमंत तुकाराम माने	मुलाखत तंत्र आणि मंत्र	424
154	श्रीकांत पांडुरंगचौगुले	मुलाखत तंत्र	426
155	प्रा. डॉ. बालाजी खराबे	मुलाखत कौशल्ये	431
156	प्रा. डॉ. डी. के. आहेर	मुलाखत लेखन	434
157	प्रा. डॉ. केशव पाटील	मुलाखत : एक कला व तंत्र	436
158	प्रा. डॉ. विनायक तुकाराम टाळकुटे	प्रसारमाध्यमातील जाहिरातीचे महत्त्व	439
159	डॉ. दादासाहेब गिन्हे	जाहिरात क्षेत्र आणि भाषा	441
160	चंदाराणी गोरख कसपटे	जाहिरात आणि दूरदर्शन: मराठी भाषेतील रोजगाराच्या संधी	443
161	डॉ. जयदेवी पवार	जाहिरातीमधील भाषेचे महत्त्व	445
162	प्रा. बिभिषण देशमुख प्राचार्य डॉ. हरिदास फेरे	जाहिरात लेखन	449
163	प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील	रोजगारभिमुख जाहिरात क्षेत्र	453
164	प्रा. लक्ष्मण व्यंकट बिराजदार	जाहिरात : स्वरूप, संकल्पना व लेखनापूर्वीचे उपयोजन	456
165	डॉ. शिवराज काचे	भाषा आणि जाहिरात (दूरदर्शन)	459
166	डॉ. वि. ए. गाजरे	वृत्तमत्र जाहिरात लेखन कौशल्ये	462

मुलाखत : तंत्र स्वरूप आणि प्रक्रिया

श्री. श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे

(सहायक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख)

मराठी विभाग,

श्री. संत गजानन महाविद्यालय खर्डी.

प्रास्ताविक -

मुलाखत हा घटक आपल्या सर्वांचा परिचयाचा आहे. कारण २१ व्या शतकामध्ये प्रभावी असणाऱ्या दूरचित्रवाणीने यावरील बराच भर दिलेला दिसतो. वेगवेगळ्या मनोरंजनात्मक टी.व्ही. चॅनलवर, बातम्यांच्या चॅनलवर, कला क्षेत्रामध्ये, राजकीय क्षेत्रामध्ये, शैक्षणिक, सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींची मुलाखत घेतलेली पाहायला मिळते. या मुलाखतीच्या माध्यमातून रसिकांना, प्रेक्षकांना पर बसल्या नामवंत व्यक्तींचे जीवन कार्य त्यांचा स्व-अनुभव, संघर्ष, परिश्रम, यशस्वीता दूरचित्रवाणीमुळे पाहायला मिळते. असा उपक्रम प्रेक्षक आवडीने पाहतोत. उदा.राजकीय क्षेत्रात रुची असणाऱ्या प्रेक्षकांना नितीन गडकरींची मुलाखत जर न्युज चॅनलवर प्रक्षेपित केली तर तो प्रेक्षक चा आवाडीने कार्यक्रम पाहतो. असे अनेक उदाहरण आपल्याला देता येतील. या निबंधाच्या माध्यमातून आपण वर्तमान काळातील मुलाखत या घटकाचे तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया पाहणार आहोत.

मुलाखतीचे स्वरूप -

मुलाखत हा आपल्या नित्य परिचयाचा शब्द आहे. मुलाकात या अरबी शब्दावरून त्याचे जाचे रम सिध्द झाले आहे. भेटगाठ, बोलाचाली, विचारपूस हे मुलाखत या शब्दाचे शब्दकोशात दिलेले अर्थ आहेत. मुलाखतीच्या अनुषंगाने तीन घटक अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

- १) मुलाखत घेणारा
- २) मुलाखत देणारा
- ३) मुलाखतीचा आस्वाद घेणारा

हे तीनही घटक मुलाखत या घटकाशी महत्त्वपूर्ण आहेत. मुलाखत देणारी व्यक्ती ही महत्त्वाची असतेच कारण मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीवर मुलाखत अवलंबून असते. मुलाखत घेणारा व्यक्ती मुलाखतीला योग्य मागाने पुढे घेऊन जाण्याचे काम करतो. तिसरा घटक आस्वाद घेणारा मुलाखत ही समाजातील व्यक्तीसाठीच घेतलेली असते. नामवंत, विशेष प्राविण्य मिळवणाऱ्या व्यक्ती पासून समाजातील इतर व्यक्तीला प्रेरणा मिळते असते म्हणून मुलाखत ही आस्वादकांसाठीच असते. म्हणून तिसरा घटक महत्त्वाचा ठरतो.

मुलाखतकार हा मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीच्या जीवनाचा संघर्ष जाणून घेत असतो. त्याच्या जीवनाचे पटर समवून घेत असतो. मुलाखत हे संवादाचे स्वरूप आहे. या संवादातून योग्य अधिकाधिक मुद्द्यांना स्पर्श करणारी, विश्वसनीय अशी माहिती जेव्हा उपलब्ध होते तेव्हा ती मुलाखत चांगली मुलाखत होते. परंतु वर्तमान स्थितीतील दूरचित्रवाणी वरून प्रक्षेपित होणाऱ्या मुलाखती पाहिल्यावर त्यातून लक्षात येते की, त्यांचा भर हा फक्त टी.आर.पी. वाढवण्याकडे असतो. मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीच्या भाव-भावना प्रेक्षकांच्या भाव-भावनांचा विचार केला जातो. हे बदलते चित्र पाहायला मिळते. नामवंत किंवा किर्तीवंत व्यक्ती ज्या समाजात वावरत असते. त्या समाजाला तिच्या दैनंदिन जीवनासंबंधी खाजगी आयुष्यक्रमा संबंधी विचार प्रणाली संबंधी कर्तृत्वा संबंधी एक विलक्षण कुतूहल असते. या कुतूहलाची पूर्तता मुलाखतीत होणे आवश्यक असते.

मुलाखत देणारी व्यक्ती मुलाखत घेणारी व्यक्ती आणि मुलाखत ज्या व्यक्तीसाठी आहे तो समाजातील घटक या तीन सूत्रांवर मुलाखतीचे स्वरूप निश्चित होत असते. म्हणून कोणत्याही एका घटकाचा विचार न करता तिन्ही घटकांचा विचार मुलाखतीत केला पाहिजे.

मुलाखत वेगवेगळ्या महत्त्वपूर्ण व कुतूहलजनक प्रसंगांच्या निमित्ताने घेतली जाते. उदा. पुरस्कार पारितोषिक एखाद्या प्रश्नवार वादग्रस्त भूमिका घेतली असता, जबाबदारी वा पद स्वीकारले असता मुलाखत घेतली जाते.

मुलाखतीचे काही प्रकार आपल्याला पाहायला मिळतात.

- १) व्यक्तीगत मुलाखत -
- २) गट मुलाखत -
- ३) प्रकट मुलाखत -
- ४) जन मुलाखत -
- ५) नोकरीसाठी मुलाखत -

मुलाखतीचे तंत्र -

मुलाखतीला काही निमित्त असते. त्या निमित्ताने विविध क्षेत्रातील मान्यवरांची मुलाखत घेतली जाते. म्हणून मुलाखतीत शिष्टाचार, निमित्त, प्रश्न व्यवस्थित असावेत. मुलाखतीत विचारावयाचे प्रश्न व्यवस्थित असावेत. मुलाखतीत कॅमेराच्या सहाय्याने रेकॉर्ड केली जात असते. त्यामुळे कॅमेरा हाताळणारा व्यक्ती, रेकॉर्डिंग करणारा व्यक्ती मुलाखत घेणारा व्यक्ती अशा व्यक्तींची आवश्यकता असते. त्यामुळे अनेक व्यक्तींना रोजगारही मिळत असतो.

सार्वजनिक सभेत किंवा दूरचित्रवाणी वरून थेट प्रसारित होणाऱ्या मुलाखतीत फेरफार करण्याची संधी नसते. त्यामुळे मुलाखती पुर्वी मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीशी अनौपचारिक चर्चा करावी व मुलाखतीचे स्वरूप व प्रश्न इत्यादी बाबत धोरण ठरवावे. मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीच्या संमतीनेच प्रश्न विचारावेत तसेच सामाजिक तिडा निर्माण होईल किंवा समाजाच्या भावना दुखावल्या जातील असे प्रश्न विचारू नयेत प्रकट मुलाखतीत प्रश्न छोटे व सुटसुटीत विचारावेत. दिर्घ, लांबलचक प्रश्न शक्यतो विचारू नयेत.

वर्तमान काळात मुलाखत या घटकांशी अनेक माध्यमे जोडली गेलेली आहेत. माध्यमांवर मुलाखतीला रसिकांची विशेष पसंती असलेली पाहायला मिळते. म्हणून मुलाखतीसारखे कार्यक्रम माध्यमांवर आवर्जून घेतलेले पाहायला मिळतात. राजकीय पुढारी कलावंत, साहित्यिक, यशस्वी उद्योजक, अधिकारी, समाजसेवक अशा विविध क्षेत्रात विशेष प्राविण्य मिळविलेल्या व्यक्तींची मुलाखत माध्यमांवर घेतली जाते.

मुलाखत या घटकाच्या अनुषंगाने रोजगार उपलब्ध झालेला पाहायला मिळतो. एखाद्या व्यक्तीचे भाषेवर व आपल्या भाषाशैलीवर चांगले प्रभुत्व असेल, मुलाखत कोणत्या विषयाच्या अनुषंगाने आहे त्या विषयाचे चांगले ज्ञान असेल तर अशा व्यक्तीला मुलाखत घेण्यासाठी आमंत्रित केले जाते व त्यातून त्याला चांगला रोजगार मिळू शकतो. दूरचित्रवाणी मुलाखतीच्या माध्यमातून मनोरंजनात्मक कार्यक्रमांची सिरीयल चालवली जाते. उदा. कलर्स मराठी वरील कार्यक्रम अस्सल पाहुणे इरसाल नमुने अशाच प्रकारचा आहे. त्यामध्ये नामांकित व्यक्तींना बोलवले जाते व प्रश्न, उत्तराच्या माध्यमातून नामांकित व्यक्तीचे जीवन उलघडण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा कार्यक्रमांमुळे दूरचित्रवाणी चालवणाऱ्या व्यक्तीला चांगला पैसा मिळतो. तसेच मुलाखत घेणाऱ्याला ही चांगला पैसा मिळतात. येवढ्या वरच थांबत नाही तर अनेक बारीक सारीक काम करणाऱ्या व्यक्तींना यातून रोजगार मिळत असतो.

समारोप -

मुलाखत तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया या घटकांशी अनेक घटक निगडीत असलेले पाहायला मिळते. दूरचित्रवाणी सारखे माध्यम, आकाशवाणी सारखे माध्यम या घटकांशी निगडीत आहेत. मुलाखतीमुळे अनेक व्यक्तींना रोजगाराचीही संधी उपलब्ध होते. वर्तमान काळात या कार्यक्रमांना चांगली पसंती मिळताना पाहायला मिळते. त्याचे स्वरूप जरी बदलत असले तरी त्याला प्रतिसाद मिळणे गरजेचे आहे. आणि या कार्यक्रमांना चांगला प्रतिसाद मिळताना दिसत आहे.

संदर्भ -

- १) काळे कल्याण, पुंडेदत्तात्रय, 'व्यावहारिक मराठी', निराली प्रकाशन, पुणे
- २) वाळंबे मो.रा., 'सुगम मराठी व्याकरण लेखन', नितीन प्रकाशन पुणे, सुधारित आवृत्ती २०१२.

॥ असाध्य ते साध्य करिता सत्यास ॥

श्री विद्या विकास मंडळ, मंगळवेढा संचलित
नेक पुनर्मूल्यांकन 'ब' दर्जा प्राप्त

श्री संत दामाजी महाविद्यालय मंगळवेढा

ता. मंगळवेढा, जि. सोलापूर. (महाराष्ट्र)

मराठी विभाग

आणि

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

साहित्य, समाज आणि संस्कृती

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्र.डॉ. श्रीकोट दत्तात्रय तनपुरे

श्री संत राजानन महाविद्यालय, खर्डा, ता. जामखेड, जि. अहमदनगर

यांनी शनिवार दि. ११ जानेवारी २०२० रोजी आमच्या महाविद्यालयात एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात बीजभाषक/सत्राध्यक्ष/

विषयतज्ज्ञ/शोध निबंधवाचक/सहभागी प्राध्यापक/संशोधक विद्यार्थी म्हणून सहभाग घेतला. त्यांनी साहित्य, समाज

आणि संस्कृती परस्परसंबंध हा शोधनिबंध सादर केला. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र सन्मानपूर्वक देण्यात येत आहे.

प्रो.डॉ. एन. बी. पवार
प्राचार्य

श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगळवेढा

प्रा.डॉ. ए. जे. जाधव
चर्चासत्र समन्वयक

मराठी विभाग प्रमुख

प्रा.डॉ. बी.एम. होनराव
नेक समन्वयक

प्रा.डॉ. डी. आर. गायकवाड
अध्यक्ष-मराठी अभ्यास मंडळ

पु.अ.हो. सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

Special Issue
Part-02
January 2020

V I D Y A W A R T A®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

“साहित्य, समाज आणि संस्कृती”

संपादक
प्रा.डॉ.औदुंबर जाधव

सहसंपादक
प्रा.पवार राजकुमार
प्रा.दत्ता सरगर

- 26) संत साहित्याचे सामाजिक संदर्भ: संत नामदेवांच्या अभंगाच्या आधारे
प्रा. डॉ. गजानन आनंता देवकर, नांदेड ||106
- 27) लोकवाङ्मयातील कृषिनिष्ठ जाणिवा
डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणे, लातूर ||110
- 28) हमीद दलवाई आणि भारतीय पुरोगामी मुस्लिम साहित्य यांचे ...
प्रा. जमीर इलाही मोमीन, सातारा ||112
- 29) संत नामदेवांचे आत्मपर भाव
प्रा.डॉ. अरविंद भ. कटरे, भंडारा ||118
- 30) दलित कवितेतील समाजजीवनाचे चित्रण
प्रा. सर्वगोड एन. सी., पंढरपूर ||124
- 31) 'अभिवादन 'बा' भीमा' -आंबेडकरी प्रेरणेतील नव्या प्रवर्तनाची लोककवी प्रशांत मोरे ...
इंद्रजित घुले, मंगळवेढा ||126
- 32) साहित्याचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक अनुबंध
प्रा. सागर अशोक लटके, मिरज ||130
- 33) प्रमोद माने यांच्या 'कोरडवाहू' कविता संग्रहातील कांही कवितांचे आकलन
प्रा. लक्ष्मण व्यंकटराव बिराजदार, उस्मानाबाद ||134
- 34) साहित्य, समाज आणि संस्कृती परस्परसंबंध
श्री श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे, अहमदनगर ||137
- 35) संत साहित्याचे सामाजिक संदर्भ
प्रा.डॉ. किरण आगतराव जगदाळे ||139
- 36) दलित आत्मकथेतील समाज दर्शन
प्रा. डॉ. संजय के. लाटेलवार, चंद्रपूर ||141
- 37) ग्रामीण जीवनानुभवांचा संवेदनशील अविष्कार : गाई घरा आल्या
प्रा.डॉ. यशवंत आश्रुबा हाके, जालना ||145
- 38) ग्रामीण जीवनाचे परिवर्तन मांडणारी कादंबरी: गोलावळा
प्रा. राजकुमार पवार, सोलापूर (मंगळवेढा) ||149

साहित्य, समाज आणि संस्कृती परस्परसंबंध

श्री श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख,

श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा. ता.जामखेड, जि.अहमदनगर

प्रास्ताविक :-

साहित्यकृतीचा समाजाशी, पर्यायाने संस्कृतीशी व अतिमत्तः कल्पनाप्रणालीशी संबंध असतो. साहित्य हे मानवी भावनांचा, विचारांचा, चिंतनाचा आविष्कार करणारे एक माध्यम आहे. साहित्याचे माध्यम हे भाषा आहे आणि साहित्यिक हा समाजाचा घटक असल्यामुळे संस्कृतीशी निरपेक्ष अशी साहित्यकृती असणे शक्य नाही. समाजात संस्कृतीचे जे केंद्र संभवते ते साहित्याचेही केंद्र असते. म्हणून साहित्य, समाज आणि संस्कृती हे तिनही घटक परस्परशी संबंधीत आहेत. त्याचा विचार आपण या शोधलेखात करणार आहोत.

साहित्य व समाज :-

प्रा.भालचंद्र नेमाडे म्हणतात. "साहित्यात असा कोणताच घटक नसतो, जो इतर सामाजिक व्यवस्थांशी जोडलेला नसतो. संपूर्णतः कलात्मक वाटणाऱ्या एखाद्या कलावस्तूला किंवा कलाव्यवहारालासुद्धा सामाजिक संदर्भ असतो त्यामुळे कला हे साध्य आहे, साधन नव्हे अशा विधानाला मुळीच बाधा येत नाही. त्यामुळे साहित्यातले विचार, मूल्ये, शैली, भाषा, तंत्रे, रूप आणि वाडमयप्रकार ह्यातल्या अनेक घटकाला सामाजिक संदर्भ असू शकतो." यावरून असे लक्षात येते की, साहित्य आणि समाज यांचा संबंध अटळ आहे. साहित्य मुलतः सामाजिक वृत्ती, प्रवृत्ती आणि संस्कृतीवर उभा असलेले पाहायला मिळते साहित्य निर्मित करणारा लेखक हा समाजाचा घटक असतो. ज्याच्यासाठी ते लिहीले जाते तो वाचकही समाजाचा घटक आहे. साहित्याचे माध्यम भाषा ही सामाजिक स्थित्यंतराने निर्मित झालेली आहे. समाजाने ती निर्मित केलेली आहे. त्यामुळे समाज आणि साहित्य यांचा संबंध कायम राहतो. साहित्य आणि समाज या विषयात समाजाच्या अंगाने साहित्याचा आणि साहित्याच्या अंगाने समाजाचा अशा दोन्ही पध्दतीने विचार केला जातो. असा साहित्यिक आणि समाज यांचा परस्परसंबंध असलेला पाहायला मिळतो. साहित्य हे समाजव्यवहारांना प्रभावित करत असते, साहित्य हे समाजाला वळण लावत असते,

तसेच साहित्य हे समाजाचा आरसा असते, कारण साहित्यामधील असे अनेक साहित्यप्रवाह सांगता येतील ज्यात समाजातील वास्तवचित्रण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. उदा. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य इ. या साहित्य प्रवाहातून समाजाचे वास्तवचित्रण करण्यात आलेले दिसून येते. हे वास्तव चित्रण येणे समाजाची गरज आहे ते आलेच पाहिजे. दलितांच्या वाटचाला आलेले दुःख, अवहेलना, वेदना दलित साहित्याने समाजापुढे मांडल्या त्या माध्यमातून समाजाला त्यांची अवहेलना साहित्यातून दिसू लागली. दलितांनाही आपल्या वेदाना साहित्यातून मांडाव्या वाटल्या. यातून दलितही जागृत झाले व समाजालाही त्यांचे दुःख समजले. समाजाची विशिष्ट अवस्था, विशिष्ट परिस्थिती, सामाजिक समस्या या गोष्टींचा परामर्श साहित्यातून घेतला जातो.

साहित्य हा समाजाच्या जडणघडणीतील व विचार प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक आहे. आजच्या स्पर्धेच्या बाजारीकरणाच्या व अनिश्चिततेच्या वातावरणात स्वतःच्या मूल्यव्यवस्थेबाबत सजगपणे विचार करणे, समष्टीशी स्वतःला जोडून घेणे व त्याआधारे विवेकी व कृतीशिल समाजनिर्मिती करणे या व्यापक सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेत साहित्य अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. म्हणूनच सामाजिक अंगाने केलेला साहित्यविचार अत्यंत महत्त्वाचा ठरत असतो. साहित्य समाजात जन्माला येते समाजनिर्मित मूल्याव्यवस्थेचा संदर्भात ते अर्थपूर्ण ठरते. समाजाने निर्मित केलेल्या संस्थानात्मक जाळ्यामुळे ते समाजाच्या सदस्यांपर्यंत पोहोचते. समाजातील विविध संस्थांशी तसेच प्रक्रियांशी साहित्याचा आंतरिक संबंध असून साहित्याच्या स्वरूपाची जडणघडण विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीमुळे होत असते म्हणूनच साहित्यविचार सामाजिकतेशी बांधील असला पाहिजे. साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास अपरिहार्यपणे साहित्याच्या समाजशास्त्राच्या मार्गाने वाटचाल करतो. साहित्याच्या समाजशास्त्रामध्ये साहित्यभ्यास आणि समाजशास्त्र या दोन ज्ञानशाखा एकत्र आलेल्या असतात. समाजाचा हेतू मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचे आकलन करून घेणे हा असतो, तर साहित्याभ्यासाचा हेतू साहित्यात चित्रित झालेले विविध पैलूंचे आकलन करून घेणे हा असतो. साहित्याच्या विविध पैलूमध्ये सामाजिक संदर्भ दडलेले असतात म्हणून साहित्याभ्यास व समाजशास्त्र यांचा परस्परसंबंध असलेला पाहायला मिळतो.

गंगाधर पानतावणे म्हणतात "मित्रांनो ! साहित्य आणि समाजाचा संबंध आहे" कारण साहित्य ही सामाजिक व सांस्कृतिक घटना आहे. सामाजिक जीवनातील ताणतणाव, विचार, भावना, संबंध, संदर्भ आस्मिता साहित्यात संक्रमित होत असतात. सामाजिक,

राजकीय, आर्थिक, वृत्ती प्रवृत्ती साहित्यातून प्रकटत असतात म्हणून साहित्य आणि समाजाचा संबंध अभेद आहे. साहित्य समाज परिवर्तन घडवून आणेलच असे नाही पण ते परिवर्तनाची दिशा नक्कीच देत असते. समाजापुढील प्रश्न नेहमीच बदलत असतात. साहित्यिक साहित्यातून उत्तर सांगण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्यांना समाजापासून व संस्कृतीपासून फटकून राहता येत नसते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून सामाजिक प्रश्न व उत्तर येताना दिसतात.

व्यक्ती व समाजजीवनातील संघर्ष साहित्यकृतींना जन्म देतात त्यामुळे सामाजिक वास्तव साहित्यात असतेच समाजाच्या मानसात जे असते तेच साहित्यात अवतरत असते. समाज जसा बदलत जातो तस तसे साहित्य बदलत जाते.

साहित्य व संस्कृती :-

साहित्य हा संस्कृतीचा एक घटक आहे. तसेच संस्कृती हा साहित्याचा घटक आहे. याचा अर्थ साहित्यातून समाजाचे आणि संस्कृतीचे रूप व्यक्त होत असते. समाज व संस्कृती यांच्या समुहमनातील प्रवृत्ती, प्रेरणा, परंपरा साहित्यातून व्यक्त होत असतात. समाजाची स्थिती व समाजदर्शन, संस्कृतीच्या प्रेरणा व प्रभाव यांचा विचार करून साहित्य निर्मित होत असते. साहित्यकृती प्रमाणेच साहित्यिकाचा किंवा कलावंताचा विश्लेषणात्मक अभ्यास हा देखील सांस्कृतिक दृष्टीने आवश्यक असतो. त्याच्या निर्मितीचे स्वरूप परिपूर्ण पणे समजावून घेण्यासाठी त्याच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीचा अभ्यास इष्ट ठरतो.

साहित्यक्षेत्रात घडणाऱ्या घडामोडींचे आद्य कारण हे मानवी संस्कृती आहे. मानवी जीवनात घडणाऱ्या क्रांतीकारी परिवर्तनामुळे साहित्यक्षेत्रात घडामोडी घडत असतात कारण साहित्य हा एक मानवी मनःबुद्धीचा व पर्यायाने संस्कृतीचा आविष्कार आहे. जशी संस्कृती असते तसे साहित्य असते. प्रत्येक संस्कृतीत साहित्य किंवा काला यांतून त्या संस्कृतीने जोपासलेल्या किंवा पुरस्कारलेल्या जीवितमूल्यांचा आविष्कार होत असतो. अथवा झालेला असतो. ही जीवनमूल्ये उच्च व आकर्षक असतात.

प्रत्येक राष्ट्रीय समाजाची स्वतःची संस्कृती असते, राष्ट्रातील विविध घडामोडींशी तिचा संबंध असतो. संस्कृती बरोबरच राजकीय, आर्थिक, सामाजिक घटनांचा विशिष्ट भाषकसमुहातील व्यक्तींच्या जीवनावर परिणाम होत असतो. त्याच प्रमाणे विचार व्यक्तींच्या प्रभाव पडत असतो. स्थलांतरामुळे, आक्रमणामुळे, राजकीय सत्ता स्थापित केल्यामुळे भिन्न संस्कृतीशी परिचय होतो. संस्कृतीचे संक्रमण अथवा अभिसरण होते. अशा सांस्कृतिक स्थित्यंतराची कलांच्या अभिव्यक्तीवर प्रभाव पडत असतो. इतिहास आणि संस्कृती असलेल्या लोकसमुहाची अभिव्यक्ती म्हणजे साहित्यकृती लेखक काहीतरी प्रयोजन समोर ठेवून कलाकृती निर्मित करत

असतो. या प्रयोजनाच्या प्रश्नांवर साहित्यात दोन पक्ष निर्माण झाले आहेत. साहित्य हे स्वायत्त आहे, स्वयंपूर्ण आहे अशी एक भूमिका, आणि साहित्याचे प्रयोजन जीवनाला, संस्कृतीला समृद्ध करणे अशी एक भूमिका आहे. म्हणजे दुसऱ्या भूमिकेत जीवन व समाज अनुस्थूत आहे परंतु पहिल्या भूमिकेतही जीवन आणि सामाजिक संस्कृतीला वगळून विचार करता येत नाही. म्हणून साहित्य आणि संस्कृती हे एकमेकांस पुरक ठरत असतात.

समारोप :-

विविध सामाजिक संस्थांच्या आणि समाजातील विविध व्यक्तींच्या जगण्यामधून 'सामाजिकता' नावाचे काही तरी अमूर्त असणारे तरीही प्रत्येक ठिकाणी जाणवणारे तत्त्व निर्माण होते. संस्कृतीही निर्माण होते. या समाजामध्ये सामाजिकतेमध्ये, संस्कृतीमध्ये आणि या सर्वांना पायाभूत असणाऱ्या अर्थव्यवस्थेमध्ये आपण सारे जसे राहतो त्याचप्रमाणे लेखक, कवी, चित्रकार सारे प्रतिभावंत आणि समाजचिंतक राहतात. स्वाभाविकच या सामाजिकतेचा परिणाम त्यांच्यावर होत असतो, किंबहुना असे म्हणता येईल की या सामाजिकतेच्या मुशीतून त्याचा जन्म झालेला असतो. ही सामाजिकतेची मुसच त्यांची जडण-घडण करत असते. म्हणून साहित्याच्या अत्यंत जवळचा आणि विविध रुपातील अनुबंध निर्माण होतो, तो समाजाशीच.

निष्कर्ष :-

1. साहित्य, समाज आणि संस्कृती एकमेकांस पूरक असतात.
2. साहित्यातून सामाजिकमूल्य चित्रित झाल्यास साहित्यात सजिवता प्राप्त होते.
3. साहित्य हा मानवी मनाचा व संस्कृतीचा आविष्कार आहे.
4. लेखक, वाचक व समाज यांचा समन्वय साहित्यातून दिसून येतो.

संदर्भ सूची :-

1. संपा. जाधव मनोहर, 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती', सुविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००६
2. संपा. जोशी वसंत, अदवंत म. ना., 'भाषा व साहित्य : संशोधन' खंड तिसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९
3. संपा. जाधव रा.ग, 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड सातवा, भाग पहिला, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, प्रथमावृत्ती २००९
4. संपा. जाधव मनोहर, 'साहित्य : शोध आणि संवाद', सुविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००९
5. संत दु.का., 'साहित्य आणि संस्कृति', प्रथमावृत्ती १९५०

Certificate

Indian Council of Social Science Research

6

Department of Economics and Commerce

Mrs. Kesharbai Sonajirao Kshirsagar alias Kaku Arts, Science and Commerce College, Beed
'A' Grade Re-accredited by NAAC with 3.18 (CGPA)

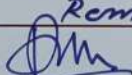
Department of Economics and Commerce
Organized

National Seminar

BLACK MONEY AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY
29th August 2019

This is to certify that Dr./Mr./Mrs. Khiste Onkar Balkrishna
of Shri Sant Gajanan College, Kharda has participated in National
Seminar on Black Money and Its Impact on Indian Economy, organized by Department of
Economics and Commerce Mrs. Kesharbai Sonajirao Kshirsagar alias Kaku Arts, Science
and Commerce College, Beed held on 29th August 2019.

He/She has presented a research paper entitled Black money: nature
Research. Remedies.

Principal

Dr. D. B. Kshirsagar

Co-ordinator

Dr. A. S. Hange

ISBN-978-93-84593-96-4

Indian Council of Social Science Research (ICSSR) New Delhi
Sponsored National Seminar on

Black Money and Its Impact on Indian Economy

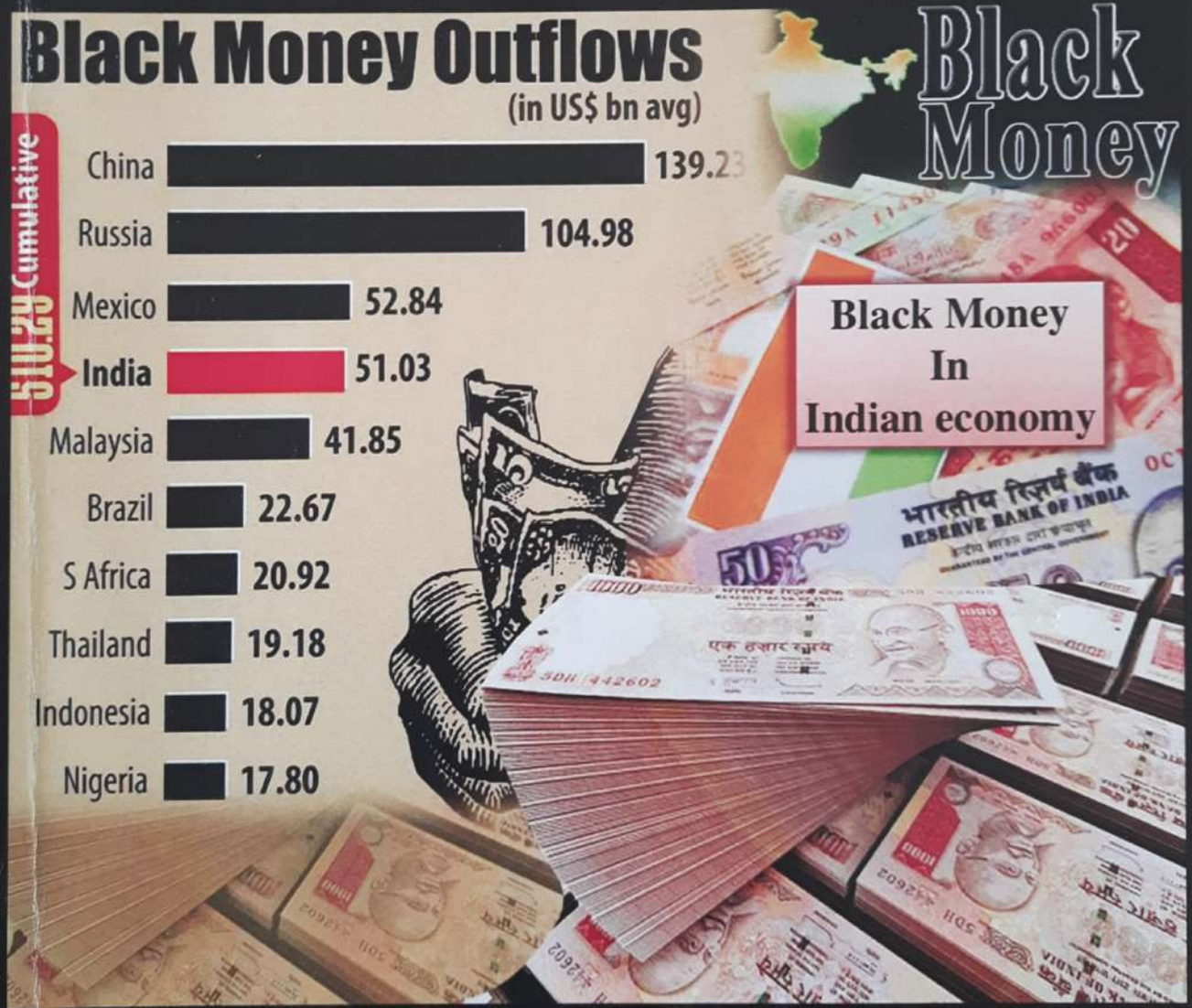
Black Money Outflows (in US\$ bn avg)

510.79 Cumulative

Black Money

Black Money
In
Indian economy

Editor

Dr. Abasaheb Hange

11-311

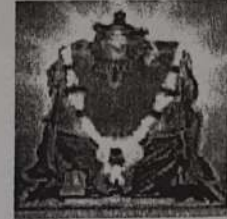
Dr. K. H. S. O. B.

Chinmay Publication Aurangabad

ISBN-978-93-84593-96-4

Souvenir

National Seminar on
**BLACK MONEY AND ITS IMPACT ON INDIAN
ECONOMY**

29th August 2019

Sponsored by
**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE
RESEARCH (ICSSR) NEW DELHI**

Organized by

Department of Economics

Mrs. Kesharbai Sonajirao Kshirsagar Alias Kaku Ats, Science and
Commerce College, Beed (M.S.)-431122

NAAC Re-Accredited 'A' Grade with 3.18 (CGPA)

ISO 9001-2015 Certified

NSBM-2019

INDEX

Sr. No.	Title of the Papers	Name of Authors	Page No.
01	Impact of Black Money on Indian Economy	Dr. Jayakumar Shinde Vijaykumar Sharanappa	01
02	Black Money in India: Current Status and Impact on Economy	Kokate C. N. Gaikwad D. B.	06
03	Role of Media and Corruption	Aute P. N	10
04	Impact of Black Money on Indian Economy	Chalindrawar G. K.	11
05	Information Literacy Programmes in Libararies	Bajgude M. B.	15
06	Black Money in India: Current Status and Impact on Economy	Chandak P.V.	17
07	Impact of Black Money on Indian Economy	Arakeri C. S. Patil B. B.	20
08	Best Practices Adopted in KSK College Beed Library	Bajgude M. B.	23
09	Black Money & Its Impact on Indian Economy	Chandre A. M.	26
10	Black Money in India- A Conceptual Analysis	Chavan D. S.	29
11	A Critical Study on Black Money	Deshmukh M. P.	34
12	A Systematic Analysis of Role of Social Media and Internet in Reducing Corruption in India	Baig Firoz A.	37
13	Modi's demonetization and its effect on Indian Economy	Ghumbre D.N. Vale S. G.	40
14	Black Money and Demonetisations effect on Indian Agriculture Sector Special Reference to Maharashtra State	Jadhav S.S.	42
15	Black Money : Challenge for Indian Economy	Joshi A. G.	45
16	Black Money in India: Current Status and Impact on Economy	Joshi R. L.	50
17	Role of Media in Curbing Corruption	Kharose B. S.	54
18	Black Money: Nature & Remedies	Khiste O. B.	58
19	The Result of Population Growth on the Indian Financial System: Dr. B.R. Ambedkar Research	Korade A.M. Kharat Prakash	61
20	Impact of Black Money on the Indian Economy & Government Initiatives to curb it.	Landge M. C. Shivkumar	63
21	Impact of Black Money on Indian Economy	Lokhande B. B.	67
22	Study the effect of Black money on Indian Eco.	Madrewar S.G.	71

BLACK MONEY: NATURE & REMEDIES

Dr. Khiste Onkar Balkrishna
 Dept. Of Economics
 Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya kharda,
 Tq. Jamkhed, Dist. Ahemadnagar

Key Words:-

Black Money, Sources of Black money, impact of black money, Task Committee

Abstract:-

The term black economy is also referred as parallel economy, unaccounted economy, illegal economy, subterranean economy or unsanctioned economy. A striking point about parallel economy is that it promotes the type of economic activities where undisclosed income remains hidden to the tax Authorities.

Black money directly affected to The Economy; like Centralization of Wealth or unequal Distribution of income and wealth, loss of states Revenue, ineffectiveness of policy of credit control, promote to inflection, Economic inequality...

For the elimination of Black Money Government has been taking decision time to time; like founded Some Task Committee on Black money, Demonetization, Voluntary Discloser Scheme, Bond etc.

Introduction:-

According to D.K. Rangnekar "If the Parallel economy poses a serious threat to stability and growth of the official economy, surely it stems from the fact the magnitude of black money is larger and rigged deals are growing in volume and complexity at an alarming rate. Apart from the wide ramification of the parallel economy one might also be alive to the fact that black incomes are accentuating the inequalities in income and wealth and breeding a new class of black rich in a society which is already harshly stratified." It means parallel or Black economy is very harmful to the economy as well as it emphasize a confrontation between the objectives of the legitimate sectors. So that government plays the important role for the elimination of black money, which is helpful to health growth of economy.

Objectives of Research Paper:-

1. To take review of black money.
2. To familiars concept of black money and raise awareness among the readers about black money.

Data Collection:-

For This research paper used the secondary data collection method. The data collected from Reference Books, Reports, and Articles etc.

Nature or source of Black money:-

1. National Institute of Public Finance and Policy (NIPFP). Defined In its 1985 report on Aspects of Black Economy, the NIPFP defined 'black income' as 'the aggregates of incomes which are taxable but not reported to the tax authorities'. Further, black incomes or unaccounted incomes are 'the extent to which estimates of national income and output are biased onwards because of deliberate, false reporting of incomes, output and transactions for reasons of tax evasion, flouting of other economic controls and relative motives'.

2. There can be two different operandi involved in the generation of black money. The first is the crude approach of not declaring or reporting the whole of the income or the activities leading to it. This is the likely approach in all cases of criminal, illegal, and impermissible activities. The sophistications in such an approach mostly get introduced subsequently for the purpose of laundering the money so generated with the objective of making it accountable and converting it into legitimate reported wealth that can be openly possessed and used.

3. The same approach of not declaring or reporting activities and the income generated there from May also be followed in cases of failure to comply with regulatory obligations or tax evasion on income from legitimate activities. However, complete evasion or non-compliance may make such incomes vulnerable to detection by authorities and lead to consequent adverse outcomes for the generator. Thus a

more sophisticated approach for generation of this kind of black money is often preferred, involving manipulation of financial records and accounting.

4. The best way of classifying and understanding the various ways and means adopted by taxpayers for the generation of black money would be the financial statement approach, elaborating different means by which the accounts prepared for reporting and presenting before the authorities are manipulated to misrepresent and under disclose income, thereby generating unaccounted, undeclared, and unreported income that amounts to black money.

5. Any transaction entered into by the taxpayer must be reported in books of account which are summarized at the end of the year in the form of financial statements. The financial statements basically comprise statement of income and expenditure which is called by different names such as 'Profit and Loss Account' or 'Income and Expenditure Account' and statement of assets and liabilities which is called 'Balance Sheet' or 'Statement of Affairs'. Tax evasion involves misreporting or non-reporting of the transactions in the books of account.

6. Cash sales in the gold and jewelry trade are quite common and serve two purposes. The purchase allows the buyer the option of converting black money into gold and bullion, while it gives the trader the option of keeping his unaccounted wealth in the form of stock, not disclosed in the books or valued at less than market price.

1. Some Studies about Black money:-

Review of some studies or Report of some committees which are constituted by government.

1. The Direct Taxes Enquiry Committee (**Wanchoo Committee**) followed the method adopted by Kaldor with some modifications. It estimated assessable non-salary income for the year 1961-62 at 2686 crore and non-salary income actually assessed to tax to be of the order of 1875 crore. Accordingly the income which escaped income tax was of the order of 811 crore. After making rough adjustments for exemptions and deductions, the Wanchoo Committee found that 'the estimated income on which tax has been evaded (black income) would probably be 700 crore and 1000 crore for the years 1961-62 and 1965-66 respectively. Projecting this estimate further to 1968-69 on the basis of percentage increase in national income from 1961-62 to 1968-69, the income on which tax was evaded for 1968-69 was estimated at 1800 crore.

2. **Rangnekar's estimate:** Dr D.K. Rangnekar, a member of the Wanchoo Committee, dissented from the estimates made by the Wanchoo Committee. According to him, tax-evaded income for 1961-62 was of the order of 1150 crore as compared to the Wanchoo Committee's estimate of 811 crore. For 1965-66, it was 2,350 crore against the 1000 crore estimated by the Wanchoo Committee. The projections for 1968-69 and 1969-70 were 2833 crore and 3080 crore respectively.

3. **Chopra's estimate:** Noted economist O.P. Chopra published several papers on the subject of unaccounted income. He prepared a series of estimates of unaccounted income for a period of 17 years, i.e. 1960-61 to 1976-77. Chopra's methodology marked a significant departure from the Wanchoo Committee approach and, as a consequence, he found a larger divergence in the two series from 1973 onwards when income above the exemption limit registered significant increase. The crucial finding of Chopra's study was that after 1973-74, the ratio of unaccounted income to Assessable non-salary income went up, whereas the Wanchoo Committee assumed this ratio to have remained constant. As a consequence, after 1973-74 there was wide divergence between the estimates of the Wanchoo Committee and those of Chopra. Chopra's estimates corroborated the hypothesis that tax evasion was more likely to be resorted to when the rate of tax was comparatively high. His findings also supported the hypothesis that increase in prices lead to an increase in unaccounted income. Further, he gave a significant finding that funds were diverted to the non-taxable agriculture sector to convert unaccounted (black) income into legal (white) income. Chopra's study estimated unaccounted income to have increased from 916 crore in 1960-61, i.e. 6.5 per cent of gross national product (GNP) at factor cost, to 8098 crore in 1976-77 (11.4 per cent of GNP).

Remedies:-

1. Demonetization:-

For the elimination of Black money government has been time to time accepting way of demonetization like notes demonetizes in 1946 were of the value of Rs 143.97 crores.

On dated January 16, 1978 notes of Rs 1000, Rs 5000, Rs 10,000 the high demonetized notes a on that date aggregated Rs 146 crores.

On the night of 8 November 2016 the Indian Government decided to ban old notes and change them with new 500 and 2000 rupee notes.

2. Establishment of institute:-

Government established some institute for The Carry responsibility of dealing with the challenge of unaccounted wealth and its consequences is jointly and collectively shared by a number of institutions belonging to the central and state governments. These include various tax departments which are assigned the task of enforcement of tax laws. Among them the important ones are the CBDT and the Central Board of Excise and Customs (CBEC). However, there are various other regulatory authorities undertaking supervision and policing. They include the Enforcement Directorate (ED), Financial Intelligence Unit (FIU), Economic Offences Wing of the State Police, Central Bureau of Investigation (CBI), Serious Frauds Investigation Office (SFIO), and Narcotics Control Bureau (NCB). In addition, there are coordinating agencies such as the Central Economic Intelligence Bureau (CEIB), National Investigation Agency (NIA), and the High Level Committee (HLC), which also play an important role in fighting the menace of black money. It all should be works in free and Fairless environment.

3. Voluntary Discloser Scheme:-

Various voluntary discloser schemes were floated by the government. These schemes were nothing but a camouflaged version of reduction in tax rates at higher incomelevel.

4. Measure to check tax evasion:-

One of the basic causes of black money generation and then its conversion into either white money by various measures of into black wealth is tax evasion so that government should simplify tax structure (Rationalization of tax) and avoid the over Burden of tax.

5. A famous verse from ancient Indian scriptures, which says " यथा राजा तथा पृजा " it means every political leader should follow to ethical things which are ideal to people. Every citizen should carry oneself responsibility towards Nations as a tax payer.

References:

1. Measures to Tackle Black Money in India and Abroad Report, Committee Headed by Chairman, CBDT Parts - I & II, Government of India Ministry of Finance. 2012
2. BLACK MONEY, white paper, Ministry Of finance, Department Of revenue central board of direct taxes, New Delhi, May 2012.
3. Indian economy, Rudra Dutta , Sundaram, S.Chand Publication, Delhi, 2018
4. The Hindu, August 08, 2018.

ICSSR, New Delhi sponsored National Level One Day Seminar in Interdisciplinary Subject.

Financial Literacy And Digital Payment System In India

Organized by

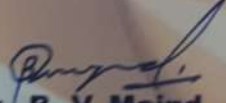
Kisan Shikshan Prasarak Mandal's
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

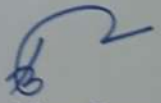
Tq. & Dist. Osmanabad.
(Department of Economics)

Certificate

This is to certify that Dr./ Prof./ Mr./Mrs./Miss: Omkar Balkrishna Khiste
College Shri. Sant. Gajanan Mahavidyalaya, Khorda, has
participated as Resource Person/ Delegate/ presented a paper entitled Digital Banking in India
: Nature and Importance..... in the National Level Seminar held on 28 th Dec. 2019 organized by
Department of Economics.

Dr. Mr. B. V. Maing

(HOD, Economics, Convener)

Dr. Haridas Fere

(Principal)

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

ICSSR, New Delhi Sponsored
National Level Seminar in Interdisciplinary subject

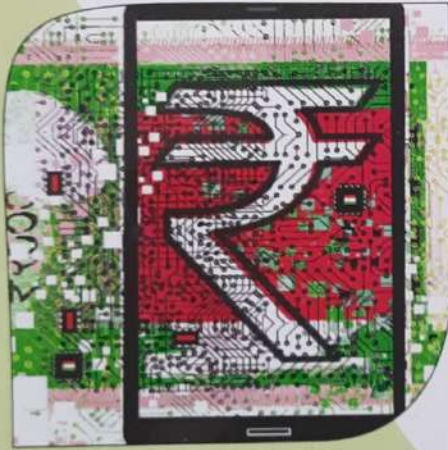
FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale), Tq. & Dist. Latur
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, TQ. & DIST. OSMANABAD. (MS)

Saturday, 28th December 2019

Pri. Dr. Haridas Fere
Chief Editor

Dr. Balasaheb Maind
Editor

Organized By

Department of Economics

Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki

Tq. & Dist. Osmanabad (MS).

Vol.
I

Sr.No.	Name of Author	Title of paper	Page No.
1.	Dr. Jayakumar A. Sindhe	Financial Literacy And Digital Payment System In India	1
2.	Prof. Dr. Ram Solankar	Challenges and Difficulties of Electronic Payment Systems	5
3.	Dr. MahadeoYadav	Financial Inclusion And Its Relationship With Financial Literacy	8
4.	Dr. Savitri Kulkarni	Impact Of Digital Payment System On Social Life	11
5.	Dr. S. H. Kadekar	Digital Payment System: Importance, Advantages and Difficulties	14
6	Shivasharanappa	Digital Payment System Advantages And Difficulties	18
7	Mr. Sahebagouda B. Dr. Shivaraj Datturaya	A Study On Impact Of Digital Payment System On Business In India	21
8	G. S. Deshmukh	Impact Of Cashless Transactions On Indian Economy	27
9	Dr. Kanchan M. Sananse	A study of National Initiative on Financial Literacy	29
10	Dr. Prakash Ratanlal Rodiya	Digital Payment System In India	32
11	Mr. Ashok A chavan Dr. P.M . Kalyankar	Digital Payment System Methods And Probabilistic Challenges	36
12	Dr.Deepak Pandharinath Sontakke	Methods of Cash less Transactions	40
13	Mr. Shahu D. Ovhal	Digital India: Challenges And Opportunities	42
14	Mahesh Kashinath Dr.Jayakumar A Sindhe	Digital Payment System: Advantages And Difficulties	46
15	Dr. S.G. Birajdar Dr. R. V. Varshetti	Impact Of Digital Payment System On Indian Economy	50
16	Shashikant V. Mundhe	A Comparative Analysis Of Use Of Digital Payments System In Urban Semi Urban And Rural Areas In India	52
17	Dr. Onkar Balkrishna Khiste	Digital Banking in india Nature & Importance	55
18	Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)	To study on Impact of Digital Payment System on Social life in India	57
19	Dr. Ambad Ramdhan Fakirrao	Importance Of Digital Payments In India	59
20	Prof.Dr. Shankar Ambhore Dr. P.K. Waghmare	Cashless Economy – Challenges and Opportunities in India	61

Digital Banking in india Nature & Importance

Dr. Onkar Balkrishna Khiste

Dept. Of Economics

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar

Introduction:

First of all what is digital banking? Digital banking is also called internet banking or online banking. When a bank provides its services online and customers can make transactions, submit requests, and handle other banking activities online, it is called digital banking. The first bank in India to offer internet banking was the ICICI bank in 1996. Since then a number of other banks have followed suit and today most of the banks provide online banking facilities.

Objectives :

1. To take review of Digital Banking system.
2. To arise awareness among the readers.

Role of Digitization in Indian Banking :

Banks in India as a whole were very reluctant to adopt the changes brought about by technological advancement. A number of factors brought about the mechanization and digitization in banking industry in India. The putting in place standard cheque encoders was the first step forward in digital transformation in banking. Magnetic Ink Character Recognition (MICR) helps in the sorting and processing of cheques with each bank branch having an MICR code. The next step was more of a necessity than an innovation. Banking is a repetitive job, and therefore a labor intensive one where the worker is prone to making mistakes. In order to minimize errors and speed up the process, banks began using computer technology with standalone personal computers and then set up their own local area networks (LAN).

Digital banking

As the networks grew and banks began to connect together, Core Banking came into being. Centralized Online Real-time Exchange (CORE) banking thus allowed customers to perform financial transactions and access their account from any of the participating bank's branches. These services made it easier for customers to operate their accounts and slowly led to the coining of the phrase: 'Anytime, Anywhere Banking.' Then Automated Teller Machines (ATMs) arrived on the scene, and electronic fund transfers were made possible.

Online banking and Telebanking made their appearance in the 2000's and different modes of online fund transfers were instituted such as Real Time Gross Settlement (RTGS), Immediate Payment System (IMPS), National Electronics Fund Transfer (NEFT), and National Electronic Clearing Service (NECS). Recent years have seen the growth in mobile banking services and other innovative services online.

The role of digitization of banking in India that began in the 1980's has certainly come a long way. However there is still a long way to go in the digitization in banking industry and a number of hurdles to cross before we are able to ensure end to end digital banking in India as we will discuss in this article.

Importance of Digital Banking

Customer Service:

customer service - Banking digital With internet freely available everywhere, all a customer needs to access his account is a device and internet connectivity. It saves him time and expense as he no longer has to travel to a bank to carry out transactions. He does not have to wait in unending queues only to find that he will have to go to a different counter to get his job done. Online services make it possible for him to sit in the comfort of his home or office, or in fact even in a vehicle while travelling, and carry out transactions without having to wait for anything.

24x7 Availability:

The customer is able to check his bank records anytime he wishes and a number of banking services are available to him round the clock. Transferring money is easier, quicker, and safer.

Time Constraint:

A number of services required waiting for considerable periods. Banks had boards put up at their branches specifying the time required for different services. Even simply cashing a cheque took time. But with digital banking it is instant, with no time constraints.

Online Bill Payments:
online bill payments This is a feature that saves customers a lot of time and expense. Customers do not have to carry cash and queue up to pay their utility bills or other bills.

Lower Overheads:
Digital banking has drastically reduced the operating costs of banks. This has made it possible for banks to charge lower fees for services and also offer higher interest rates for deposits. Lower operating costs have meant more profits for the banks.

Banking Benefits:
With the increased convenience of anytime, anywhere banking, the number of customers has increased for banks. Human error in calculations and recordkeeping is reduced, if not eliminated. With records of every transaction being maintained electronically, it is possible to generate reports and analyze data at any point, and for different purposes.

Importance of Digital Banking in India:
The benefits of digital banking stress its importance by themselves. However the socio-economic conditions we face add to the importance of digital banking in India. With a high rate of crime and corruption, digital banking is a safe way to handle financial transactions. The lax and cavalier attitude of public servants makes it a real hassle to sometimes even pay for utility bills and so the online bill payment feature of digital banking is really helpful. Many cities are known for pickpockets who eye bulged wallets, and hence the option of paying by credit or debit card, or through online wallets is a much safer option.

Conclusions:

1. The Digital Banking is helpful to save time and money.
2. digital banking is very easy for that consumers who have mobile and computer with the access of internet.

References:

1. Report of the Working Group on FinTech and Digital Banking November 2017 Reserve Bank of India Central Office Mumbai.
2. http://en.Wikipedia.Org>Wiki>banking_in_india.
3. Impact of modern banking system in india, shastri p. G, Excel journal of engineering technology and management science, vol.I, No. 11. jan. 2017-18

ISSN 2349-638X

www.aiijournal.com

Arunodaya Dnyan Prasarak Mandal's
Women's College of Arts, Commerce & Home Science, Jalgaon

(Affiliated to SNTD Women's University, Mumbai)
NAAC Re-Accredited 'B' Grade (CGPA - 2.29)

Department of English and IQAC organise

One Day Interdisciplinary National Seminar

On

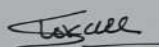
The Status of Disability Studies: Film and Literature

Sponsored by

Indian Council of Social Science and Research (ICSSR), New Delhi

Certificate

This is to certify that **Mr. Holambe Sanjay Balasaheb**, Asst. Prof. Deptt., of English, Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda has actively participated/contributed/presented a Research Paper entitled 'The Role of Films in Highlighting the Disability Issues' in **One Day Interdisciplinary National Seminar** on '**The Status of Disability Studies: Film and Literature**' held on Saturday, 29 February 2020.

Dr. Somnath Lokare
CONVENER

Prof. Yunus Shaikh
ORGANISING SECRETARY

Dr. Jayashri Nemade
PRINCIPAL

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 243 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

**THE STATUS OF
DISABILITY STUDIES :
FILM AND LITERATURE**

- GUEST EDITOR -

Dr. Jayashri M. Nemade

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Prof. Yunus R. Shaikh

Dr. Somnath S. Lokare

Mr. Madhavrao A. Patil

For Details Visit To :
www.researchjourney.net

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

38.	जळगाव शहरातील सर्वसमावेशक शाळेतील विशेष बालकांसाठीच्या सबलीकरण रणनीतीचा अभ्यास.....	103
	जयश्री शामकुवर शिंगाडे	
39.	अध्ययन अक्षमता : ओळख आणि उपाययोजना	107
	सुनिल रामभाऊ थोरात	
40.	मराठी चित्रपट 'श्वास' आणि अपंगाच्या मानसिकतेचा प्रश्न.....	110
	प्रा.डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गिल्ले	
41.	अपंगाचा सध्याचा विकास - एक अभ्यास	113
	प्राचार्य डॉ. शेख एस.जे.	
42.	The Role of Films in Highlighting The Disability Issues.....	115
	Prof. Dr. Varsha Vinayak Birkhade	
43.	The Role of Films in Highlighting the Disability Issues	118
	Assi. Prof. Holambe Sanjay Balasaheb	
44.	A Study of Social Exclusion and Exploitation of Revenge in Anna Bhau Sathe's <i>Fakira</i>	120
	Dr. Rameshwar Rathod	
45.	Various Types of Learning Disability.....	122
	Dr. Jayashri M. Nemade	
46.	दिव्यांगता आणि समाज बांधणी.....	124
	डॉ. प्रा. सौ. जावळे साधना	
47.	Depictions of Disability in Select Films.....	127
	Miss. Vaibhavi Ingle	
48.	Challenging Dyslexia in <i>Tare Zamin Par</i> Movie.....	128
	Mr. Ashok B. Bhosikar	
49.	Understanding Disability Studies.....	132
	Mr. Somanth S. Lokare	
50.	<i>Kaccha Limbu: A Story of A Special Child and His Family</i>	135
	Dr. Anil P. Patil	
51.	Triumph over learning disability using assistive technology.....	138
	Mrs. Harshali Patil	
52.	Role of Films in highlighting the Disability Issues.....	141
	Miss Hemangi Nana Saindane	
53.	Representation of Disabilities in Bollywood film <i>Burfi</i>	143
	Mr. Ajabrao R. Ingle	
54.	अपंग अभ्यासाचा अलिकडील विकास	145
	प्रा.अर्चना पुंडलिकराव भोसले	
55.	हिंदी साहित्य में दिव्यांग विमर्श : एक सकारात्मक दृष्टीकोन	147
	डिम्पल सुरेश पाटील	
56.	Perfect Sense: A Parable Of Disability	149
	Patil Madhavrao Ashok	
57.	'This Ability: Not a Disability but a Unique Ability'.....	151
	Yunus Abdul Rashid Shaikh	

The Role of Films in Highlighting the Disability Issues

Assi. Prof. Holambe Sanjay Balasaheb
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar

Abstract:

Disability is an umbrella term which covers not only the physical/biological weakness of a person but also the mental/ psychological disorder found in a human being. A person with disability cannot work properly as do the normal person. Such disabled gets maladjusted in society and eventually this results in creating inferiority complex. Disabled persons have to fight on all the fronts i.e. external as well as internal. Disability has got the recognition of social construct, so that the persons with disability need to be treated as normal living being leaving aside their weakness.

Key Words: Disability, inferiority complex, social construct.

Introduction:

Disability is an vital issue which has been misunderstood worldwide. Disability is a social construct required to be fully addressed, unfortunately lacked sensitization and awareness in the general public. Cinema is always considered to be powerful medium that reflects the happenings in a society. In films which depict a character with a disability. The character rise to the occasion in order to exemplify people with that particular disability- showing to the audience how individuals with that disability behave, feel, communicate, exhibit and experience life. It thus becomes important that disability is presented responsibly. Present paper analyzes the representation of disability in Indian cinema with some selected movies.

Methodology: The research methodology used for the present paper is descriptive/ analytical method to reach the goal of obtaining following objectives.

Objectives of study:

1. To understand the concept of disability as a whole.
2. To understand the role of cinema in the depiction of disability.
3. To understand the role of media (Cinema) in bringing a behavioral change in the practice and attitudes of general public.

Basically, there are two modes of presenting disability in Indian cinema. While some filmmakers have deployed disability as a comic interlude or to give a dramatic twist to their story without a due regard for the rights of large group of people with disabilities, there have been some film makers who have been able to build a tale around the insensitivity of society towards disabled. As Dr. Atanu Mohapatra notes " Portrayal of disability in films swings primarily between to extremes- pity, fun, caricaturing, sympathy and awesome heroism are at one end of the spectrum while discrimination, coping up, emotional swings and aspiration of the human soul are at the other end. Disability has been widely regarded as punishment in india and thus has been the most popular representation of disability in our films. One of the earliest films to portray disability as punishment was the 1936 'Jeevan Naiya' The film presents the traditional belief specifically related to Hindu orthodoxy. The lead character

abandons his wife because of her background from a family of dancers. Subsequently, the husband is blinded in an accident and nursed back to health and happiness by the women, who unknown to him is happens to be the same devoted wife he abandoned due to social tabbo. Another Movie is 'Mehboob Ki Mehendi' (1971) when the protagonist Pradip Kumar comes to kill his nemesis Ifikar he finds him on a wheel chair and decides then that he is not worth stabbing since he is already disabled and allowing him to live would be a worse punishment than death.

The most enduring depiction of disability is a punishment is that of ' Thakur,' the protagonist from the most watched film in india, Sholay (1975) in this film, Thakur, the police officer (sanjeev kumar) has his arms amputated by the gabber (Amjad Khan) unable to avenge himself, thakur employs two mercenaries to destroy the bandits gang, but set up a climate duel between himself and gabbar. He begins the duel by noting that even without his arms gabber is no match for him and concludes it not by killing gabbar, but by crushing his arms with spikes. The punishment for the evil is not a swift bullet, but an enduring disability similar to the one imposed on him. Disability has often been used as comic relief in action movies or light entertainment films. In movies such as Tom, Dick and Harry (2006) and Pyare Mohan (2006), the lead characters have been people with different disabilities, and their interaction with each other and their limitations has been used as a source of entertainment for the audience. Golmaal (Tushar Kapoor with speech disability and Paresh Rawal and his wife as blind), Mujhse Shadi Karogi (Kader Khan as a person with different disability everyday) and Judai (Upasna Singh with speech disorder) are some other movies where limitations have been exploited for comic effect. Since disability is not the primary theme for these movies, these, unfortunately, have often reinforce the existing stereotypes in an attempt to connect better with the audience. People with intellectual disabilities, in particular, have been represented as comic supporting characters that add an amusing sideshow to the central story for a long time. While Hindi cinema has evolved on various aspects in recent years, for some strange reason, it continues to be irresponsible in its projection of

mental illness. According to Andrade et al., considering the potential for harm in the dissemination of misinformation, film-makers should exhibit a greater sense of ethics when creating impressions that might adversely influence health. Similarly, as per Prof. Dinesh Bhugra, compared with Hollywood's portrayal of psychological ailments, Indian cinema is perhaps less enlightened. "The power of the mass media can never be overestimated. Film as a medium should be used to advantage to dispel the stigma associated with psychiatric disorders, and unfortunately, the contrary happens right now." (Bhugra) There are some films that have projected persons with disabilities as heroes and super-heroes. For instance, in the 1998 Bollywood thriller *Dushman*, Sanjay Dutt, a blind veteran, fights Ashutosh Rana when he tries to rape Kajol, using his "sixth sense" to determine Rana's position and movement. Similarly, Akshay Kumar, Paresh Rawal and Arjun Rampal successfully rob a bank despite being blind using their "sixth sense" in *Aankhen* (2002). While these movies present people with disabilities in a positive light, they also distort the true identity of these people, helping little to improve understanding of and appreciation for the disabled. According to Rustom Irani, an independent film-maker, guest columnist and more than 60% disabled wheelchair user, "There are a couple of disability tropes that need to disappear from Bollywood..... Please don't enhance the other senses and skills of disabled characters to superhuman levels because they lack a particular physical ability." (Nair)

Arguably, the persistent portrayal of people with disabilities as unable to live independently has been a very important setback to the independent living movement for people with disabilities worldwide. In Indian films, the idea of dependence on charity is quite typical. For instance, the 1964 *Rajshri* classic *Dosti* features two disabled protagonists, Mohan, who is blind and Ramu, who uses crutches to walk. At the start of the film, Ramu is seen distraught. Everything about the state works against him-cars cause him danger on the street, water tanks on the street have no water, and people don't respond when he speaks with them, and the only person who does speak to him insults him when Ramu asks him for work by saying "What work can be done by someone like you?" referring to his disability. Mohan, the blind youth likewise bility. Mohan, the blind youth likewise enters the film asking people to help him cross the street to no response. For most of the remainder of the film, the two youths are shown as being in situations where their disability makes them deeply dependent for their basic existence.

Khamoshi (1996) is yet another striking example where Nana Patekar and Seema Biswas, a deaf and mute couple have been shown as completely dependent, both personally as well as economically, on their daughter Manisha Koirala. In fact, when Koirala falls in love with Salman Khan and decides to marry him, the couple is distraught. "I won't let her marry Raj. We will die without

her," says Patekar to his wife.

Gulzar's *Koshish* (1972) is often seen as a landmark in the portrayal of disability in Indian cinema. The movie opens with sign language alphabet in its credits, and at several points, the film takes what may be called an educational stance to its audience by incorporating how a deaf person may communicate and participate economically, among others. Despite this, both pity and indifference can be seen in the movie. At the film's climax, Sanjeev Kumar's boss at work invites him home for dinner and asks him to bring along his son. The scene unravels in the boss then offering his daughter's hand in marriage to Sanjeev Kumar's son. Kumar (who is deaf and mute) is shocked at first, and signs that there is a huge class schism between the two, at which the boss confesses with tears that his daughter is deaf-mute and he is looking for a patient man for her. As he says this, his face reclines in shame, his body language changes, and the camera focuses on the girl's ears and mouth-ostensibly defective. At this point, Kumar puts aside the class issue and agrees to the marriage, but the son (who is "normal") refuses emphatically, because he does not want to be with a deaf person. The ending is particularly disturbing for its combination of class with disability, implying that for a disabled girl, a small class adjustment is reasonable. The boss' search for a patient man reinforces the idea of dependence on a hearing person for a successful life.

Conclusion: From a pitiable to an independent and self-reliant person with disability, Bollywood has come a long way in depicting disabilities. While disability has often been represented as dependence and punishment, several recent films have dealt with the issue very sensitively, and have had significant impact on the disability movement in the country. Observing the current trends, one can be hopeful of the appropriate and effective utilization of the powerful medium of films. However, there have still been some movies that have presented disability in the stereotypical conventional light or for comical effect.

References: -

1. Bhugra, D. (2006). *Mad tales from Bollywood: Portrayal of Mental Illness in Conventional Hindi Cinema*. Maudsley Monographs. Psychology Press.
2. Dissanayake, W. (2003). *Rethinking Indian popular cinema: towards newer frames of understanding*. In A. Guneratne & W. Dissanayake (Ed.), *Rethinking Third Cinema*. Routledge.
3. Mohipatra, A. (2012). *Portrayal of Disability in Hindi Cinema: A Study of Emerging Trends of Differently-abled*. Asian Journal of Multidimensional Research.
4. Pal, J. (2012). *The Portrayal of Disability in Indian Cinema: An Attempt at Categorization*. Phalanx.
5. Nair, K. (2015). *Getting Real on Reel With Disability*. The Times of India. Tore Zameen Par Could Change the Face of Education in India.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue August 2019

विद्यावाती®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स.पूर्व ते इ.स.२०१९)

संपादक
डॉ.मुकुंद अ.देवर्षी

- 39) मराठवाड्याच्या विकासात राजकीय नेतृत्वाचे योगदान - एक ऐतिहासिक संदर्भ - मा.ना.गोपीनाथ मुंडे
प्रा.डॉ. राधाकृष्ण ल. जोशी, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड ||129
- 40) "विठ्ठलराव नाईक आणि भाटेगांवच्या रोहिल्याची एक यशस्वी ॲक्शन"
प्रा.मंहेद्र मोतीराम इंगळे, कळमनुरी - डॉ.बी.एस.क्षिरसागर, हिंगोली ||131
- 41) मराठवाडा प्रदेशाच्या विकासातील समस्या व उपाय
काळुशे किशोर नारायण, परळी वै. ||133
- 42) मराठवाड्यातील मंदिर स्थापत्य
डॉ.अशोक कडुभाऊ कानडे, जि.अहमदनगर ||135
- 43) मराठवाड्यातील कला-स्थापत्याचा विकास
प्रा.धनंजय राधाकिशन जवळेकर, जि. अहमदनगर ||138
- 44) मराठवाडा प्रदेशातील एक महान संत : सर्वज्ञ दासोपंत
प्रा.डॉ.संपदा कुलकर्णी, जि. बीड ||140
- 45) हैद्राबाद संस्थानाचे भारतातील विलीनीकरणाची भूमिका
प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे, जि.बीड ||142
- 46) मराठवाड्यातील संत कवयित्रींचे साहित्य आणि जीवन
प्रा.कविता कोंडपल्ले, जि.बीड ||144
- 47) हैद्राबादच्या निजामाची काही समाजोपयोगी कामे
प्रा.डॉ. सतीश कदम, तुळजापूर ||146
- 48) मराठवाड्यातील शिल्पकलेचे सामाजिक जीवनातील योगदान : एक अभ्यास
प्रा.राजकुमार ज्ञानोबा चाटे, अंबाजोगाई ||150
- 49) वेरुळचे ऐतिहासिक महत्व
प्रा.डॉ.रामभाऊ देवराव काशीद, जि.बीड ||153
- 50) Crucial Role of Sardar Vallabhbhai Patel in Integration of Nizam State into India
Mr. Mahesh S. Jadhav, Nanded ||155
- 51) EDUCATIONAL DEVELOPMENT OF MARATHWADA
Dr.Gorakhnath P. Phasale, Dist.Beed ||158
- 52) यादवकालीन मंदिर स्थापत्य : माणकेश्वर येथील महादेव मंदिर
डॉ. शिवाजी हरी चौगुले, बोंडले ||162

मराठवाड्यातील कला-स्थापत्याचा विकास

प्रा.धनंजय राधाकिशन जवळेकर

श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डा.ता.जामखेड, जि. अहमदनगर

*****

सारांश :-

मराठवाडा या भूप्रदेशाला प्राचीन काळात दक्षिणापथ या नावाने ओळखल्या जात असे. प्राचीन सांस्कृतिक भूगोलाच्या अभ्यासकांच्या मते यालाच दंडकारण्य असे म्हटले जात असे. या भागातील लयन (लेणी) मंदिरे, बारव, किल्ले यांची उभारणी व विकास हा सातवाहन काळापासून ते थेट १७ व्या शतकापर्यंत आपल्याला सतत विकसीत होत असलेला दिसतो. तेर येथील त्रिविक्रमाचे मंदिर हे मराठवाड्यातील सर्वात जुने मंदिर होय अजिंठांची वैभवसंपन्न लेणी वाकाटक काळात निर्माण झाली. तिचा निर्माता वाकाटक राजा हरिसेन याचा मंत्री वराहदेव हा होय, हा परभणी जिल्ह्यातील वालूर येथील रहिवासी होता. अशा प्रकारे अविरतपणे स्थापत्य व लेण्यांचा क्रमश विकास या प्रदेशात होत होता. या कार्यासाठी केवळ राजाश्रयच नव्हता तर लोकाश्रयही मिळाला होता. वेरुळ या ठिकाणाचे कौतूक असे की येथे वज्रायन बौद्ध लेण्यांबरोबरच हिंदू व जैन लेण्याही आढळतात. वाकाटक काळात अजिंठा, घटोत्कच, तसेच धाराशीव येथील जैन व ब्राम्हणी लेणी अस्तित्वात आली. नांदेड (नंदीतर) वालूर, घाटानांद्रा येथील स्थापत्य हे वाकाटक काळातील आहे. राष्ट्रकूट काळामध्ये वेरुळ येथील लेणी तसेच भोकरदन व अंबाजोगाई लेणी अस्तित्वात आली. बदामीच्या चालूक्यांच्या कालखंडात बीडचे प्रसिध्द कंकालेश्वर मंदिराची उभारणी झाली. इ.स. १४७० मध्ये बहमनी राज्याचा वजीर महमूद गवान याने परंडा किल्ला बांधला, तसेच नांदेड येथे वजिराबाद वसवले.

मराठवाड्यातील लेणी स्थापत्याचा विकास हा संपूर्ण जगभरामध्ये कला इतिहासाचा अभ्यासाचा विषय झाला आहे. सातवाहन काळामध्ये प्रतिष्ठान एक राजधनीचे केंद्र म्हणून पुढे आले. तसेच भोगवर्धन या ठिकाणी या काळात फार मोठी व्यापारी वसाहत होती १ तेर व भोकरदन येथील उत्खननात

लज्जागौरीसारखी शिल्पे, उत्कृष्ट प्रकारच्या मातीत तयार झालेले दिवे व विविध मातीची खेळणी प्राप्त झाली आहेत. वाकाटक काळातील घटोत्कच लेण्या या वाकाटकांचा राजा हरिसेन याचा प्रधान वराहदेव याने निर्माण केल्या आहेत. २ हा बौध्दविहार आहे. अजिंठा लेण्यांसारखीच जवळ जवळ याची रचना केली आहे. याचा तलविन्यास हा अजिंठा लेणी क्र.२१ सारख्याच आहे तर व्हरांड्याच्या दोन बाजूच्या टोकामध्ये असलेली जोडखोल्यांची उपगर्भ गुहे यासारखे वास्तुशास्त्रीय घटक आहेत. यावरून मराठवाडा भागातील लेण्यांचा अजिंठा लेण्यांशी असलेला सहसंबंध लक्षात येतो. इ.स. ५०० ते ६०० या काळात लातूर जिल्ह्यातील खरुसा येथील शेव व जैन लेण्यांची निर्माती झाली. वेरुळ येथील रामेश्वर, रावण की खाई, दशावतार या लेण्यांचा कालखंड हा इ.स. ६५० च्या आसपास आहे. उस्मानाबाद शहराच्या ईशान्येस ५ किलो मीटर अंतरावर महायान लेण्यांच्या समकालीन म्हणजे इ.स. ५व्या शतकाच्या उत्तरार्धात या धाराशिव लेणे खोदल्या गेले. यात सहा लेण्या या जैन आहेत.

धाराशिव येथेच शिवमंदिर हे गुंफेत कोरलेले आहे. यालाच चांभार लेणे म्हणतात. समोर मंडप दोन खांबांचे अंतराळ व आत प्रतिमायुक्त गाभारा अशी याची रचना आहे. वेरुळ या ठिकाणाचे कौतूक असे की येथे वज्रायन बौद्ध लेण्यांबरोबरच हिंदू व जैन लेण्याही आढळतात. तेथील हिंदू लेण्यांमधील पाशुपत संप्रदायाची लेणी जवळजवळ एकाच काळातील असून इतर हिंदू (म्हणजे शैव, सौर, वैष्णव) व जैन लेणी काहीशी नंतरची आहेत, वेरुळच्या इतर वेगळ्या लेण्यांची पाहणी करता असे लक्षात येते की त्यातून समकालीन बांधीव मंदिराची नक्कल करण्यात आली आहे. सोयीच्या दृष्टीने मुखमंडप हा सभामंडपापेक्षा आकाराने अर्धमंडपासारखा लहान न करता तेवढाच रुंद केलेला दिसतो, त्या दृष्टीने दोन लेणी परिपूर्ण देवळे आहेत असे दिसते. वेरुळ येथील एकूण ३४ लेण्यांपैकी पहिली १२ लेणी बौध्दांची आहेत, दुसरी हिंदुची व शेवटची ५ जैन आहेत. ही सर्व पश्चिमाभिमुख डोंगरात दक्षिणोत्तर कोरलेली असून ती दोन कि.मी. लांबीवर पसरलेली आहेत. यातील बौध्द लेणी या कलानुक्रमे प्रथम खोदल्या आहेत, इसवी सनाच्या सहाव्या शतकाच्या मध्यात ही लेणी खोदण्यास प्रारंभ झाला. येथील बौध्द लेण्यांपैकी फक्त एकच म्हणजे क्रमांक १० चे चैत्यगृह असून बाकीची लेणी विहार अथवा संघाराम होत. वेरुळ येथील बौध्द लेण्यात बुध्दांच्या मूर्तीसमवेतच बोधिसत्व यांच्याही प्रतिमा आहेत. अवलोकितेश्वर, पद्मपाणी, वज्रपाणी,

मैत्रेय, मुजुश्री यांच्याबरोबरच बोधिशक्ति तारा, भुक्कुटी यांच्या प्रतिमा मोठ्या प्रमाणात कोरल्या गेल्या. लेणी क्र.५ यास महानवाडा असे म्हणतात. वेरुळ येथील हा सर्वात मोठा विहार होय, ३५ मीटर खोल आणि १७.४२ मीटर रुंद आहे. निवासासाठी यात एकूण १७ खोल्या कोरलेल्या आहेत. लेणी क्र.८ म्हणजे विहार व बुध्दमंदिर यांचे मिश्रण होय. मंदिराभोवती असतो तसा प्रदक्षिणापथ येथे खोदून काढलेला आहे. लेणी क्र.१० यास विश्वकर्मा वा सुताराची झोपडी या नावाने ओळखले जाते. वेरुळ येथील हे एकमेव व भारतातील अखेरचे कोरीव चैत्यगृह होय. ओवरीच्या कपोतावर प्राण्यांची विशेषतः हत्तीची सुरेख शिल्पे आहेत. हिंदू लेण्यांमधील दशावतार लेण्यात शिलालेख कोरलेला आहे. यावरून लेण्यांचा कालावधी स्पष्ट झाला कैलास लेण्यात रावण शिवलिंगासमोर गुडघ्यावर बसून आपली शिरे अर्पण करतो आहे असे दाखविले आहे. त्याने नऊ शिरे अर्पण केली. ती लिंगाभोवती रचलेली आहेत जणू हारच झालाय शिरांचा, आणि हातातल्या तलवारीने तो आपले उरलेसूरले शिरही अर्पण करावयाच्या तयारीत आहे ६ असे चित्रण पहावयास मिळते. दक्षिण भारतातील देवळांचे काम पाहून कैलास लेणे कोरल्यामुळे या देवळाची ठेवण मात्र दक्षिणात्य पध्दतीची आहे. कांची येथील कैलासनाथ मंदिर पट्टकल येथील विरुपाक्ष मंदिराचा आराखडादेखील कैलास मंदिरासारखाच आहे. वेरुळ येथील घृष्णेश्वराचे मंदिर ४३.८१ मीटर लांब व ५४.६१ मी रुंद आहे. त्याचे प्रांगण काळ्या दगडांनी बांधून काढलेले आहे तर मुख्य देऊळ हे लाल पाषणात बांधलेले आहे. प्रथमतहा घृष्णेश्वराचे मंदिर व कैलास लेणी राष्ट्र कूटांच्या घराण्यातील कृष्णराज याने बांधविली व ती मोडकळीस आल्यानंतर अहिल्यादेवी होळकरांच्या सासूबाई गौतमीबाई यांनी त्याचा जिर्णोध्दार केला ७ औंढा नागनाथ येथील शिवमंदिर २८९ फुट लांब आणि १९० फुट रुंद आहे. मंदिरात अर्धमंडप, मंडप, अंतराळ व गर्भगृह आहे. मंदिराच्या बाहेरच्या भिंतीवर भरपूर शिल्पे आहेत त्याची संख्या तीन हजारपर्यंत भरते ८ यादव कालखंडात रोहिलगढ शिलालेखात नागदेव पाटील यांचे पुत्र जगदेव पाटील यांनी किर्तन म्हणजे बांधल्याची माहिती मीळते ९ किर्तन हा शब्द यादव कालीन मराठी शिलालेखात मंदिर या अर्थी अन्यत्र वापरला गेला आहे १० नांदेड जिल्ह्यातील होट्टल या गावात कल्याणीच्या चालुक्य काळातील तीन मंदिरे आहेत. बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई शहराच्या उत्तरेस शिव, वैष्णव व जैन लेणी आहेत या लेणीस स्थानीकलोक जोगाईचे मंदिर या नावाने ओळखतात.

नांदेड जिल्ह्यातील माहूर येथील प्राचीन लेणी या कलचुरी चालुक्यांच्या काळात कोरल्या आहेत. यांना पांडव लेणी या नावाने ओळखल्या जाते. नांदेड जिल्ह्यातील हदगाव तालुक्यातील शिऊर येथे वैष्णव लेणी आहेत याचा कालावधी वाकाटककाळ आहे. निलंग्याजवळ खरोसा येथे शिवलेणी आहे. अंबाजोगाई तालुक्यातील पाणगाव येथे होयसळ शैलीचे विडुल मंदिर आहे. तर निलंगा येथे चालुक्यकालीन निळकंठेश्वर मंदिर प्रसिध्द आहे. हे मंदिर मूर्ती शिल्पांनी नटलेले आहे. या मंदिराच्या अंतर्गत व बाह्य भागात ९२ शिल्पे आहेत. इ.स. अकराव्या शतकातील कल्याणीच्या चालुक्य काळातील धर्मापूरची मंदिरे हे सुरसुंदरीच्या शिल्पांसाठी प्रसिध्द आहे. सुरसुंदरी म्हणजे देवागंगा, सुरसुंदरी म्हणजे अप्सरा वा पत्या असाही समज आहे, समुद्रमंथनातून या बाहेर आल्या असेही मानले जाते ११ तसेच मराठवाड्यात देवगिरी, परांडा, उदगिर, नळदुर्ग, कंधार येथील किल्ले देखील प्राचीन काळातील आहेत. मराठवाड्याचा प्रदेश हा मंदिर स्थापत्यांनी समृध्द असा आहे.

संदर्भ :-

- ०१) डॉ.पाठक अरुणचंद्र, मराठवाडा : एक शोध, सुमेरु प्रकाशन डोबिवली, पहिली आवृत्ती, २००९, पृष्ठ क्र.१४.
- ०२) डॉ.जामखेडकर अ.प्र., महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, महाराष्ट्र : इतिहास - प्राचीन कालखंड-१ भाग-२ मुंबई, २००२ दर्शिका विभाग सांस्कृतीक कार्य विभाग, पृष्ठ क्र. ५५
- ०३) डॉ.जामखेडकर अ.प्र.,पुरासंचय, भाग-१ अपरांत प्रकाशन,पुणे, २०१६, प्रथमावृत्ती पृष्ठ क्र. ३४
- ०४) तत्रैव पृष्ठ क्र. ११७
- ०५) देगलूकर, गो.ब, वेरुळ दर्शन, स्नेहल प्रकाशन, पुणे २००८ प्रथम आवृत्ती, पृष्ठ क्र.१३
- ०६) देगलूकर, गो.ब, शिवमूर्तये नमः, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २०१४, पृष्ठ क्र.१८३
- ०७) देगलूकर, गो.ब, वेरुळ दर्शन, तत्रैव पृष्ठ क्र.१०५
- ०८) डॉ. कठारे अनिल, डॉ.नगराळे एन.एन., मराठवाड्यांचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, १९९९, प्रथम आवृत्ती, पृष्ठ क्र.३८०.
- ०९) देशपांडे ब्रम्हानंद, शोधमुद्रा, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ क्र. १०४
- १०) पठाण यु.म., मराठवाड्यातील मराठी शिलालेख, प्रकाशक-कुलसचिव मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद १९८९ प्रथमावृत्ती, पृष्ठ क्र. १०४
- ११) देगलूरकर गो.ब. मार्कण्डेय, स्नेहल प्रकाशन पुणे, द्वितीयावृत्ती, २०१५, पृष्ठ क्र. ६४

Certificate

Indian Council of Social Science Research

6

Department of Economics and Commerce

Mrs.Kesharbai Sonajirao Kshirsagar alias Kaku Arts, Science and Commerce College, Beed

'A' Grade Re-accredited by NAAC with 3.18 (CGPA)

Department of Economics and Commerce

Organized

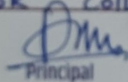
National Seminar

BLACK MONEY AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY

29th August 2019

This is to certify that Dr./Mr./Mrs. Bojgude Mahesh B.
of Shri Sant Gajanan College, Kharde has participated in National
Seminar on Black Money and Its Impact on Indian Economy, organized by Department of
Economics and Commerce Mrs.Kesharbai Sonajirao Kshirsagar alias Kaku Arts, Science
and Commerce College, Beed held on 29th August 2019.

He/She has presented a research paper entitled Best Practices Adopted
in KSK College Beed Library.

Principal

Dr.D.B.Kshirsagar

Co-ordinator

Dr.A.S.Hange

ISBN-978-93-84593-96-4

Indian Council of Social Science Research (ICSSR) New Delhi
Sponsored National Seminar on

Black Money and Its Impact on Indian Economy

Black Money Outflows (in US\$ bn avg)

510.29 Cumulative

Black Money

Black Money
In
Indian economy

Editor

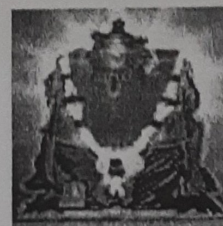
Dr. Abasaheb Hange

Chinmay Publication Aurangabad

ISBN-978-93-84593-96-4

Souvenir

National Seminar on
**BLACK MONEY AND ITS IMPACT ON INDIAN
ECONOMY**

29th August 2019

Sponsored by
**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE
RESEARCH (ICSSR) NEW DELHI**

Organized by

Department of Economics

Mrs. Kesharbai Sonajirao Kshirsagar Alias Kaku Ats, Science and
Commerce College, Beed (M.S.)-431122

NAAC Re-Accredited 'A' Grade with 3.18 (CGPA)

ISO 9001-2015 Certified

NSBM-2019

INDEX

Sr. No.	Title of the Papers	Name of Authors	Page No.
01	Impact of Black Money on Indian Economy	Dr. Jayakumar Shinde Vijaykumar Sharanappa	01
02	Black Money in India: Current Status and Impact on Economy	Kokate C. N. Gaikwad D. B.	06
03	Role of Media and Corruption	Aute P. N	10
04	Impact of Black Money on Indian Economy	Chalindrawar G. K.	11
05	Information Literacy Programmes in Libraries	Bajgude M. B. ✓	15
06	Black Money in India: Current Status and Impact on Economy	Chandak P.V.	17
07	Impact of Black Money on Indian Economy	Arakeri C. S. Patil B. B.	20
08	Best Practices Adopted in KSK College Beed Library	Bajgude M. B.	23
09	Black Money & Its Impact on Indian Economy	Chandre A. M.	26
10	Black Money in India- A Conceptual Analysis	Chavan D. S.	29
11	A Critical Study on Black Money	Deshmukh M. P.	34
12	A Systematic Analysis of Role of Social Media and Internet in Reducing Corruption in India	Baig Firoz A.	37
13	Modi's demonetization and its effect on Indian Economy	Ghumbre D.N. Vale S. G.	40
14	Black Money and Demonetisations effect on Indian Agriculture Sector Special Reference to Maharashtra State	Jadhav S.S.	42
15	Black Money : Challenge for Indian Economy	Joshi A. G.	45
16	Black Money in India: Current Status and Impact on Economy	Joshi R. L.	50
17	Role of Media in Curbing Corruption	Kharose B. S.	54
18	Black Money: Nature & Remedies	Khiste O. B.	58
19	The Result of Population Growth on the Indian Financial System: Dr. B.R. Ambedkar Research	Korade A.M. Kharat Prakash	61
20	Impact of Black Money on the Indian Economy & Government Initiatives to curb it.	Landge M. C. Shivkumar	63
21	Impact of Black Money on Indian Economy	Lokhande B. B.	67
22	Study the effect of Black money on Indian Eco.	Madrewar S.G.	71

INFORMATION LITERACY PROGRAMMES IN LIBRARIES

Bajgude Mahesh Baliram

Librarian

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.

Abstract : - The paper highlighted the information literacy in library. Information Literacy refers to the students ability to identify and use the library information sources. Association of college and research libraries (ACRL) defines information literacy as the ability to recognize when information is needed locate evaluate and use effectively the needed information. Information literacy is also known as Qualitative & Quantitative under the terms of quantitative includes information & knowledge and another side the concept of quantitative includes books, journals, e-resources etc. Both concept are supporting to each other so that information literacy is very important in this period.

Introduction :- The subject of information literacy is dynamic subject as well as it help to spriding knowledge & information throught the various sources. This subject is also studied on the global level some difinations are given by the different persons like.

According to Erasmus (2000:2) information literacy is " the ability to effectively access and evaluate information for problem solving and decision making."

Scott (2012) defines information literacy as " the ability to find, evaluate, and use information efficiently, effectively, and ethically to answer and information need."

An information need can anything from determining a fair price for a good used car to developing a new product. Writing a research paper is an information literacy process. It involves finding and applying information to answer your research questions to either support or disprove your hypothesis. To do this well, you want to evaluate the information you use to ensure its quality while recording the publication information you need to give credit to the people whose ideas you use.

Information retrieval refers to the students ability to identify and use the libraris information sources (or directories, to use the current computer terminology) in order to locate relevant information on a order to locate relevant information on a research topic, As much as use may regard it as the essence of the research process and the nadir of the teacher- librarians institutional role (teaching students to find things is after all, a time honoured traditional, it is a step that in actuality, is frequently omitted. There are many occasions when the development of a report is seen to be slowed by requiring students to locate their own information, instead, the information is givan a way. Dispensed through learning centers, textbook, handouts or collection of pre-selected resources requiring only that the student be able to locate information within the resources.

Definitions:

1) Zurkous ki (1974) - Defination of information literacy = definition of information literates: People trained in the application of information resources to their work can be called information literates. They have learned techniques and skill for utiliring the wide range of information tools as well as primary sources in modeling information soulution to their problem.

2) Information literacy definition -ALA (American Library Association) -

Information literacy - set of abilities

Requiring individual to (ALA, 1989) "recognize

When information in needed And

Have the ability to locate,

Evaluate, and use effectively

The needed information"

3) Association of college and research libraries :-

Information literacy is a set of abilities requiring individual to "recognize when information is need and have the ability to locate, evaluate, and use effectively the needed information."

Objectives :-

1) How to save the time of successive library users as well as the librarians.

2) How to assign specific location for every document on the library shelves.

3) How to create a system out of disorder.

4) How to provide a comprehensive view of document on a subject

- 5) How to provide browsing facilities, i.e a call number for one item can lead to other discoveries that are shelves nearby.
- 6) How to increase the utility of information resources to optimum level.

Information literacy standards and performance indicators- HE (ACRL)
 Standard One - The information literate student determines the nature and extent of the information needed :

- Defines and articulates the need for information
- Identifies a variety of types and formats of potential sources for information
- Consider the costs and benefits of acquiring the needed information
- Reevaluates the nature and extent of the information need

Standard Two - The information literate student accesses needed information effectively and efficiently :

- Select the most appropriate investigative methods or information retrieval system for accessing the needed information
- Constructs and implements effectively-designed search strategies
- Retrieves information online or in person using a variety of methods
- Refines the search strategy if necessary
- Extracts, records, and manages the information and its sources

Standard Three - The information literate student evaluates information and its sources critically and incorporates selected information into his or her knowledge base and value system:

- Summarizes the main ideas to be extracted from the information gathered
- Articulates and applies initial criteria for evaluating both the information and its sources
- Synthesizes main ideas to construct new concepts
- Compare new knowledge with prior knowledge to determine the value added, contradictions, or other unique characteristics of the information
- Determines, whether the new knowledge has an impact of the individuals value system and takes steps to reconcile differences
- Validates understanding and interpretation of the information through discourse with other individuals, subject-area experts, and /or practitioners
- Determines whether the initial query should be revised

Standard four- The information literate student, individually or as a member of a group, uses information effectively to accomplish a specific purpose:

- Applies new and prior information to the planning and creation of a particular product or performance
- Revises the development process for the product or performance
- Communicates the product or performance effectively to others

Conclusion:-

- 1) Information literacy competencies based on the ACRL information Literacy Competency Standards for Higher Education With Tiered expectation for freshman, sophomore and junior/ senior level.
- 2)Introduction and practice of IL concepts and skills through Librarian-led session, classroom lecture and activities, online modules, and research and writing assignment, most often as part of regular coursework
- 3)Shared responsibilities of IL teaching and assessment between library faculty and faculty members outside of the library.
- 4) Information literacy has two dimension qualitative & quantitative.

References :-

- 1) information literacy standards for teacher education EBSS instruction for education committee 2006-2007- 2010-2011.
- ss2) Reham E. Al- ISSA- (2013) concept of the information literacy and information standard.
- 3) Greg Bobish & Trudi Jacobson (2014) - The information literacy users guide.
- 4) kumar P.S.G (2002) , A student Manual of library & information science, B.R Publishing corporation .Delhi
- 5)ALA (1989) American Library Association Presidential Committee on Information Literacy- Final Report. Chicago : American Library Association.